

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST
IVANA LUČIĆA 3**

**RJEŠENJE PITANJA SLOBODNOG
TERITORIJA TRSTA**
Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Martin Previšić
Student: Mihovil Krašek
Zagreb, 2017.

RJEŠENJE PITANJA SLOBODNOG TERITORIJA TRSTA

Sadržaj

I. ISTRAŽIVAČKA PITANJA	3
II. TRST I ISTRA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA	6
II.I. Začetak Tršćanske krize	6
II.II. Fašizam u Istri	8
II.III. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na prostoru Istre od 1941. do 1945. godine	9
II.IV. Istra u planovima Saveznika	14
II.V. Istra u planovima izbjegličke vlade, Hrvatske seljačke stranke i Narodne Države Hrvatske ...	16
II.VI. Oslobođenje Istre 1945. godine	17
III. TRŠĆANKO PITANJE 1945. - 1946. GODINE	19
III.I. Oslobođenje Trsta	19
III.II. Privremena jugoslavenska uprava na području Julijske krajine	21
III.III. Preklapanje interesnih zona	23
III.IV. Pogoršanje odnosa Jugoslavena sa Saveznicima u proljeće 1945. godine	26
III.V. Sporazumi o Julijskoj krajini 1945. godine	27
III.VI. Porast napetosti između jugoslavenske i savezničke zone 1945.-1946.	31
IV. TRŠĆANSKO PITANJE DO REZOLUCIJE INFORMBIROA 1948. GODINE	34
IV.I. Pariška mirovna konferencija 1947. godine	34
IV.II. Formiranje Slobodnog Teritorija Trsta 1947. godine	36
IV.III. Incidenti na granici u vrijeme nastanka STT-a	41
IV.V. Problemi oko izbora guvernera STT-a	43
IV.VI. Tripartitna deklaracija i novi incidenti nakon uspostave STT-a	46
V. TRŠĆANSKO PITANJE I MEĐUNARODNI ODNOSI JUGOSLAVIJE NAKON ZAHLAĐENJA ODNOSA S SSSR-OM 1948. GODINE	54
V.I. Jugoslavija i velike sile nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine	54
V.II. Promjena jugoslavenskog stava prema SSSR-u	56
V.III. Informbiro i Komunistička partija Slobodnog Teritorija Trsta	57
V.IV. Izbori u Zoni B 1950. godine	59
V.V. Nastavak jugoslavensko-talijanskih pregovora	60
V.VI. Pristupanje Jugoslavije sustavu američke vojne pomoći	63
V.VII. Pokušaji rješenja tršćanskog pitanja 1952. i sklapanje Balkanskog pakta 1953. godine	65
VI. KULMINACIJA TRŠĆANSKE KRIZE 1953.-1954.	72
VI.I. Radikalizacija talijanske politike prema Trstu 1953. godine	72

VI.II. Osmi listopad 1953. godine i kulminacija Tršćanske krize	80
VI.III. Pregovori o tršćanskom pitanju od kraja 1953. do sredine 1954. godine.....	88
VI.IV. Kraj Tršćanske krize 1954. godine	93
VII. ZAKLJUČAK.....	97
BIBLIOGRAFIJA	100

I. ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Kako sam naslov nalaže, tema je ovog diplomskog rada pitanje Slobodnog Teritorija Trsta nakon Drugog svjetskog rata, odnosno njegovo rješenje. Dakle, rad bi trebao obraditi pitanje Trsta pred sam kraj rata 1945. godine te situaciju oko njega od kraja rata sve kroz razdoblje Tršćanske krize i njezine kulminacije, zatim njezino postupno smirivanje 1954. godine. Iako će okosnica ovog rada biti Slobodan Teritorij Trsta, rad će se baviti i pitanjem Istre u godinama prije, tijekom te u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Ova je tema vrlo važna za povijest socijalističke Jugoslavije, posebice za povijest dviju zemalja koje su tada bile u njezinom sastavu, Hrvatske i Slovenije, kao i za povijest tada Jugoslaviji suprotstavljene Italije. Tršćanska kriza bila je prva od većih kriznih situacija nakon Drugog svjetskog rata, odnosno na početku hladnog rata i uvelike je oblikovala prvo desetljeće socijalističke Jugoslavije. Taj je problem puno zamršeniji nego što izgleda, stoga je on važan ne samo za jugoslavensku povijest već i za povijest čitavog hladnog rata kao jedan od događaja kojim to razdoblje započinje.

Kojim bi se istraživačkim pitanjima ovaj rad trebao baviti? Ovaj diplomski rad baviti će se rješenjem pitanja Slobodnog Teritorija Trsta (STT), obuhvatit će i događaje prije njegova nastanka koji su vodili rješenju te sve do završetka Tršćanske krize i prestanka postojanja STT-a. Trebao bi objasniti kako je tekao put oslobođenja Istre pa tako i Trsta, dakle kako se razvijao, tko je sudjelovao u tome i kako te kada završava. Sljedeće što će se razraditi bit će diplomatska borba oko spornog teritorija nakon Drugog svjetskog rata. Zašto dolazi do podjele spornog teritorija na zone te povlačenja Titovih snaga i na koncu kako dolazi do nastanka Slobodnog Teritorija Trsta. Nakon toga bavit će se vanjskom politikom Jugoslavije u razdoblju nakon nastanka STT-a i novim pokušajima rješenja ovog problema, dakle, kakvu je politiku tada vodila Jugoslavija i zašto te kako zapadne sile gledaju na STT. Izuzetno važan dio rada slijedi nakon toga, a to je vrijeme kulminacije krize te njezino postupno smirenje pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Taj dio bavit će se kako jugoslavenskom, tako i talijanskom politikom, ali i politikom zapadnih saveznika neposredno prije kulminacije krize. Nakon toga dat će odgovor na pitanje zašto dolazi do krize, kako se ona odrazila na Jugoslaviju, kakvu politiku tada vodi Jugoslavija, a kakvu ostale zemlje upletene u Tršćansku krizu i na koncu kako dolazi do smirenja situacije. Ovaj rad obradit će nacionalni, vojni i politički aspekt Tršćanske krize.

Najveći dio originalne građe povezane s Trstom i političkim rješenjem tršćanskog pitanja sadrži *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, točnije njegov

XI. svezak, 4. knjiga, točnog naziva *Dokumenti o vanjskoj politici SFRJ 1945.* Ove su se teme doticala i razna memoarska djela povezana s partizanskim pokretom, prvenstveno u zapadnoj Sloveniji, Istri ili za završne operacije 1945., no uglavnom rubno. Što se tiče historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji, do njezina raspada i nije bilo posebnih monografija koje su se usko bavile ovom temom. Treba reći da je bilo tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća slovenskih povjesničara koji su se bavili tršćanskim pitanjem u nekim dijelovima svojih djela poput Tone Ferenca, koji se time bavio u svom djelu *Osloboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani*¹ te Dušan Biber, koji je o tome pisao u svojoj knjizi *Tito-Churchill, Strogo tajno*.² Treba naglasiti da su se bavili tršćanskim pitanjem u razdoblju od 1945. do 1947. godine. Darko Bekić u svojoj se knjizi *Jugoslavija u hladnom ratu* također dotiče tršćanskog pitanja kao jednog od pitanja kroz koje objašnjava međunarodnu politiku Jugoslavije od 1949. do 1955. godine.³ Što se tiče djela koja su objavljena u inozemstvu, Bogdan C. Novak 1970. objavio je svoju studiju *Trieste, 1941-1954: The Ethnic, Political and Ideological Struggle*.⁴ Od talijanskih autora ističe se Giampaolo Valdevit, koji se u svom djelu *La questione di Trieste 1941.-1954.*, koje je objavljeno 1986. godine, bavio tršćanskim pitanjem.⁵ U svojim monografijama povezanim s poviješću Jugoslavije, odnosno Hrvatske, autori kao što su Dušan Bilandžić, Hrvoje Matković, Ivo Goldstein i Zdenko Radelić daju samo osnovne informacije povezane s Tršćanskom krizom.⁶

U zadnje se vrijeme javlja nekoliko monografija koje se bave ovim pitanjem, a to su *Zadnja tuja vojaška okupacija slovesnog ozemlja* Cvetka Vidmara u Sloveniji te u Srbiji *Tršćanska kriza 1945.-1954., vojno-politički aspekti* autora Bojana Dimitrijevića i Dragana Bogetića, gdje Dimitrijević obrađuje vojni, a Bogetić politički aspekt krize.⁷ Dimitrijević je napisao još jednu monografiju imena *Bitka za Trst, 1945.-1954.* u kojoj obrađuje političke i vojne aspekte krize, a težište stavlja na događaje između 1952. i 1954. godine, odnosno na

¹ Ferenc, Tone. *Osloboditev severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani*. Ljubljana 1985.

² Biber, Dušan. *Tito-Churchill, Strogo tajno*. Zagreb: Globus, 1981.

³ Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom: odnosi s velikim silama 1949.1955.* Zagreb: Globus, 1988.

⁴ Novak, Bogdan C., *Trieste, 1941-1954: The Ethnic, Political and Ideological Struggle*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.

⁵ Valdevit, Giampaolo. *La questione di Trieste 1941-1954*. Istituto nazionale storia movimento liberazione, 1985.

⁶ Bilandžić, Dušan. *Histroija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.; ⁶ Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 1998.; Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2008.; Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

⁷ Vidmar, Cvetko. *Zadnja tuja vojaška okupacija slovesnog ozemlja*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009. Bogetić, Dragan, Bojan Dimitrijević. *Tršćanska kriza 1945-1954, vojno-politički aspekti*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.

vrijeme kulminacije krize.⁸ Uz njih ovim problemom bavio se i Miljan Milkić u svojoj monografiji *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943.-1947.*⁹ Svakako treba spomenuti i hrvatskog autora Darka Dukovskog, koji se dosta bavio poviješću istarskog kraja, otkuda i sam potječe, pa tako i tršćanskim pitanjem u svojim monografijama kao što su *Rat i mir istarski, Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.-1947.)* te *Istra, kratka povijest dugog trajanja.*¹⁰

⁸ Dimitrijević, Bojan. *Bitka za Trst 1945.-1954.* Zagreb: Hrvatska povijest: 2014.

⁹ Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943.-1947.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.

¹⁰ Dukovski, Darko. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. Stoljeća (1918.-1947.)*, Zagreb: Leykam international, 2010.; Dukovski, Darko. *Istra: kratka povijest dugog trajanja.* Pula: Nova Istra, 2004.; Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice.* Pula: C.A.S.H., 2001.

II. TRST I ISTRA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA

II.1. Začetak Tršćanske krize

Tršćanska kriza obuhvaća razdoblje prvog desetljeća nakon Drugog svjetskog rata, no razlozi njezina izbijanja datiraju ranije. Grad i luka Trst nalazi se u sjeveroistočnoj Italiji na krajnjoj sjeveroistočnoj obali Jadrana, odnosno u Tršćanskom zaljevu, a leži praktički između Slovenije i Jadranskog mora, vrlo blizu same granice Republike Hrvatske. Smješten je u sjeveroistočnom rubu Tršćanskog zaljeva gdje istarski poluotok graniči s kopnom. Istra, najveći poluotok u Jadranskom moru, danas obuhvaća hrvatski, slovenski i jednim malim dijelom talijanski teritorij. Istarski teritorij imao je burnu prošlost i na njemu su se miješali slavenski, talijanski (romanski) te dijelom i njemački (germanski) kulturni utjecaji. Miješanje različitih kulturnih utjecaja uvjetovale su uvelike i promjene vlasnika koje su zahvaćale taj prostor kroz prošlost. To je utjecalo na društveno-političke, ekonomske te demografske prilike tog teritorija. Promjene koje su zadesile istarski prostor bile su brze, a često i kontradiktorne te antitradicijske te su tako ostavile ogroman utisak na tamošnje prilike. Nakon Drugog svjetskog rata spor oko graničnih pitanja između Jugoslavije i Republike Italije bio je povezan s Istrom, a u samom središtu spora bili su grad Trst i njegova okolica te je to bila kritična točka u prvim godinama pri kraju rata i jedan izuzetno kompleksan problem koji je trebalo što bolje i što prije riješiti. Pitanje Trsta bilo je od iznimne važnosti ne samo za Istru, već i za prostor čitave Julijske krajine pa tako i Jugoslaviju i Italiju. Grad je bio važna luka i važno kulturno središte tog dijela Europe, a na području Trsta i njegove okolice živjelo je u većini talijansko i slovensko stanovništvo. Tijekom Drugog svjetskog rata to je područje bilo važno za komunikacijske puteve između bojišta u Europi.

Istra u 19. stoljeću, nakon ukidanja napoleonskih Ilirskih provincija, biva pod austrijskom upravom kao Markgrofovija Istra u sklopu krunske zemlje Austrijsko primorje (*Küstenland*) sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine i raspada Austro-Ugarske Monarhije. Italija je već nakon svog ujedinjenja pokazivala ogroman interes za istočnu jadransku obalu, nadovezujući se na pretenzije ranijih gradova-država. Iskoristile su to sile Antante kako bi privukle Italiju na svoju stranu u Prvom svjetskom ratu. Prema Londonskom ugovoru potpisanom 26. travnja 1915., Italiji je od hrvatskog teritorija obećana ne samo Istra, već i sjeverna Dalmacija sa Zadrom i Šibenikom te gotovo svi otoci.¹¹ Italija je time ušla u rat na strani Antante i na kraju se našla na pobjedničkoj strani nakon Prvog svjetskog rata, za razliku od Hrvatske. Raspadom Habsburške Monarhije nastaje Država Slovenaca, Hrvata i

¹¹ Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 1998., 32 (dalje Matković).

Srba, stvorena od bivših zemalja Austro-Ugarske. Početkom studenog 1918., kada dolazi do kapitulacije (4. studeni 1918.) i sloma Austro-Ugarske, Talijani su okupirali istarski teritorij, ali i druge dijelove istočnojadranske obale, koji su im bili obećani Londonskim ugovorom, dok je novonastala i od strane Antante nepriznata Država SHS bila nemoćna da im se odupre i obrani svoj teritorij. Kasnije je Država SHS stupila u novu državu zajedno s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, koja je bila na pobjedničkoj strani u ratu, formirajući 1. prosinca 1918. godine Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, nadajući se da tako neće izgubiti teritorij koji Talijani uzimaju za sebe. Svedjedo je nova država bila u nepovoljnom položaju kod spora s Italijom jer su vodeće zemlje Antante, Velika Britanija, Sjedinjene Države i Francuska bile priklonjene Italiji. Na kraju je Rapalskim ugovorom od 12. studenog te Zakonom o aneksiji od 19. prosinca 1920. Istra zajedno s pripadajućim otocima Cresom, Lošinjem, Unijama, Suskom i nizom manjih otoka pripala Italiji.¹²

Rješenje je to koje nikako nije odgovaralo Kraljevstvu SHS (koje od 1929. godine nosi naziv Kraljevina Jugoslavija). Svakako je jedna od najgorih posljedica gubitka teritorija bila činjenica da je tako i Istru obuhvatio fašizam režima Benita Mussolinija njegovim dolaskom na vlast u Italiji. Uoči Drugog svjetskog rata, a pogotovo prije nego što je zahvatio Jugoslaviju, njemačka i britanska vlada pokušavale su pridobiti Jugoslaviju na svoju stranu nuđenjem revizije državne granice. Nijemci su nudili Solun, dok su Britanci Jugoslaviju nastojali pridobiti nuđenjem revizije državne granice s Italijom.¹³ Kako je Drugi svjetski rat zahvatio prostor Kraljevine Jugoslavije, ona je gubitkom u Travanjskom ratu prestala postojati te je njezin teritorij bio podijeljen između novonastale Nezavisne Države Hrvatske i stranih okupatora, nacističke Njemačke (Trećeg Reicha) i Italije te njihovih saveznika, Mađarske i Bugarske. Ubrzo se na jugoslavenskom teritoriju polako razvija partizanski narodnooslobodilački pokret (NOP), a konačni cilj pokreta bit će oslobođenje svih jugoslavenskih zemalja te njihovo pripojenje Jugoslaviji čime će NOP zahvatiti i teritorij koji je pripao Italiji nakon Prvog svjetskog rata, a prije svega se to odnosilo na Istru i otoke, no plan nije bio stati na području Istre, već ići dalje i prijeći rijeku Soču.

Tada započinje krvava borba za Istru do kraja rata. Iako je NOP sve više jačao, nakon kapitulacije Italije (8. rujna 1943.), ubrzo će Istru pod svoju kontrolu staviti Nijemci i tako zaustaviti napredovanje pokreta. NOP se polako obnavljao i ponovno jačao kako se bližio kraj rata, no interes za Istrom pokazat će i zapadni saveznici te će to pitanje ostati otvoreno i

¹² Dukovski, Darko. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. Stoljeća (1918.-1947.)*, Zagreb: Leykam international, 2010. 20 (dalje Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*).

¹³ Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije s velikim silama 1943.-1947.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012., 14 (dalje Milkić).

nakon završetka rata. Jedan od najvećih problema u Istri bilo je i nacionalno pitanje jer su na tom prostoru živjeli Talijani, Hrvati i Slovenci, što će, ispreplitanjem različitih nacionalnih interesa, dodatno utjecati na pokušaje traženja novih rješenja.

II.II. Fašizam u Istri

Fašistička vlada Benita Mussolinija stupa na vlast 1922. godine, a otkako je fašizam prije svog dolaska na vlast u Italiji sve više jačao, imao je svoje protivnike u svim dijelovima te države pa tako i u Istri. Tamo su najljući i jedini ozbiljan neprijatelj fašizmu bile snage koje su radile na organiziranju i okupljanju hrvatskog stanovništva. Do 1926. godine fašisti su među inorodnima, odnosno Hrvatima i Slovencima, još uvijek pokušavali pridobiti sljedbenike, a nakon izlaska iz gospodarske krize tijekom 1926. i početkom 1927. fašizam u Istri ulazi u prvu fazu institucionalizacije. Tada naglo počinju razvijati ostale režimsko-kulturne, gospodarske, političke te obrazovne institucije i udruge, fašističke sindikate i druge, a taj proces biva okončan fašističkim zakonima te represivnim mjerama i državnim terorom. Okončan je fašističkim plebiscitom u ožujku 1929. godine.¹⁴ Hrvati i Slovenci tamo su bili većinsko stanovništvo i kako ih Talijani nisu uspjeli pridobiti za sebe okreću se borbi protiv svega što je moglo ugroziti njihove nacionalne interese. Otkako su fašisti došli na vlast između 1922. i 1929. godine, bilo je izdano mnoštvo politički, kulturno i socijalno tendencioznih zakona i propisa poput onih o službenom jeziku u javnim uredima, o vraćanju prezimena u talijanski oblik, o školskim i prosvjetnim institucijama i sličnih.¹⁵ Hrvatske i slovenske javne i privatne škole postale su talijanske državne škole u kojima je jedino talijanski jezik bio nastavni jezik. Slovenski i hrvatski tisak te izdavačke kuće bili su zabranjeni. Što se tiče geografskih imena, ona su na čitavim slovenskim i hrvatskim oblastima bila ili prevedena na talijanski ili zamijenjena novim talijanskim imenovanjima.¹⁶ Kako bi svom represivnom sustavu dali pravnu osnovu, fašistička će vlast donijeti Zakon o javnoj sigurnosti i Zakon o zaštiti države. Žrtve režima bili su mnogi istarski rodoljubi, komunisti te antifašisti.

Fašistička vlast politiku nacionalne asimilacije provodila je na dva načina. Jedan je bio uništavanje hrvatskih i slovenskih kulturnih i društveno-političkih ustanova, a drugi se

¹⁴ Dukovski, Darko. *Istra: kratka povijest dugog trajanja*. Pula: Nova Istra 2004., 143 (dalje Dukovski, *Istra: kratka povijest dugog trajanja*).

¹⁵ Isto, 145.

¹⁶ Novak, Bogdan C., *Trieste, 1941-1954: The Ethnic, Political and Ideological Struggle*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970., 37 (dalje Novak).

odvijao kroz pojačanu propagandnu aktivnost talijanskih nacionalističkih i profašističkih organizacija kao što su Balila, Avanguardia i druge. Kako time nije bilo moguće potpuno iskorijeniti hrvatski i slovenski jezik, fašisti su se okrenuli borbi protiv slavenskog učiteljstva te svećenstva. Svećenstvo je tu stradavalo na razne načine, od onih najgrubljih do diplomatskih igara s crkvenim velikodostojnicima. Time je talijansko svećenstvo preuzelo mnoge hrvatske župe, a njima u korist ide i potpisivanje konkordata između Vatikana i fašističke vlade 11. veljače 1929. Uz svećenike treba reći da su kao žrtve fašističkog terora u Istri pali mnogi hrvatski narodnjaci, koji su imali velik utjecaj u narodu te se na razne načine borili protiv talijanizacije. Kako bi se NOP na istarskom prostoru što bolje organizirao, nužno je bilo da se partizani povežu ne samo s narodnjacima, već i sa svećenstvom.

II.III. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na prostoru Istre od 1941. do 1945. godine

U narodnooslobodilačkom pokretu zadaća je povrata otuđenih hrvatskih krajeva artikulirana već na svibanjskom savjetovanju Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. godine. U lipnju te godine partijsko vodstvo hrvatskih komunista poziva istarsku braću na otpor fašizmu. Kao ideja za pokretanje ustanka u Istri poslužio je zaključak Josipa Broza Tita kako se Istra i Slovensko primorje neće moći sjediniti s maticom zemljom diplomatskim putem, već će ključ njihova sjedinjenja s Hrvatskom i Slovenijom biti njihovo vojno oslobađanje.¹⁷

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Istri odvijao se u dosta specifičnim uvjetima, posebice s obzirom na talijansku vlast. Što se tiče razvoja narodnooslobodilačke borbe (NOB) na prostoru Istre, vrlo je važna bila potreba stvaranja partijskih organizacija, od kojih će poteći svaka druga inicijativa i akcija. Sama provedba priprema za oružani ustanak bila je dosta složena i teška. Sam istarski teren bio je velika nepoznanica, no težilo se tome da se od samog početka s Istrom uspostave sve češće i raznovrsnije veze. U početnoj etapi tome su pridonijeli oni pojedinci, istarski emigranti, antifašisti, koji su ilegalno dolazili u Istru i upoznavali narod s oslobodilačkom borbom u Jugoslaviji te ujedno uspostavljali i prve veze.¹⁸ Do ljeta 1942. osnovano je nekoliko ilegalnih organizacija, a to su uglavnom bili punktovi za prikupljanje razne opreme koja će pomoći kod razvoja NOP-a. Kontakti organizatora bili su dosta ograničeni i zbog policije. U nekim mjestima poput Labina zametke NOP-a činili su

¹⁷ Dukovski, *Istra: kratka povijest dugog trajanja*, 168.

¹⁸ Jelić, Ivan. *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941.-1945.* Zagreb: Školska knjiga, 1978., 91 (dalje Jelić).

talijanski komunisti te su kasnije mnogi mlađi članovi Komunističke partije Italije (KPI) nakon partijskog savjetovanja krajem 1941. postali članovi Komunističke partije Hrvatske (KPH). U proljeće 1943. dolazi do povezivanja komunističkih aktivista u Istri pod vodstvom KP Hrvatske kao, za Hrvatsko primorje, nadređenim partijskim organom.

Uz samu organizaciju NOP-a važan je bio i odnos komunista s istarskim narodnjacima koji su tamo imali veliki politički i društveni utjecaj u narodu, a po političkom uvjerenju bili su bliski liberalima i klerikalcima. Njihov je ugled komunistima bio vrlo važan. Radilo se na boljem povezivanju s istarskim narodnjaštvom, a o njihovom odnosu uvelike je ovisila i uspješnost oružanog ustanka, kao i prihvatanje NOP-a kao glavne antifašističke snage od većine istarskog stanovništva. Prvi kontakti s narodnjacima bili su već 1941., a narodnjaci su zbog svog utjecaja bili iznimno važni za novačenje, stvaranje narodne vlasti, a mnogi su bili i osnivači te predsjednici seoskih narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a). Narodnjaci su prihvatili NOP, iako je bilo onih koji su imali nepovjerenja, no prihvaćen je jer je u njemu kao imperativ označena borba protiv fašizma te nacionalno oslobođenje Istre.¹⁹ Komunistima je bilo u interesu i da stupe u kontakt sa svećenstvom s obzirom na to da su narodnjaci dosta s njima surađivali. Zbog velikog stradavanja svećenstvo je vrlo rano prihvatilo ideju antifašizma te spremnost na suradnju s NOP-om. Problem svećenstva bilo je njihovo političko opredjeljenje prema kojem su bili i antifašisti i antikomunisti, stoga su bili razapeti između svojih nacionalnih i političkih uvjerenja te crkvene stege i poslušnosti nadređenim crkvenim vlastima.²⁰ Velik dio svećenika kasnije se udaljio od NOP-a kako zbog naputaka iz Vatikana, tako i zbog straha od likvidacije i komunizma.

Snage NOP-a u Istri stvarale su se na tri različite razine. To su bile antifašistička, hrvatsko-nacionalna te komunističko-klasna, a zbog višeslojnosti često je dolazilo do sukoba ideja. Uz narodnjake i svećenstvo, važno je za organizaciju NOP-a u Istri bilo sređivanje odnosa s talijanskim komunistima, posebice kako se bližila kapitulacija Italije. Radilo se na stvaranju najšire antifašističke fronte u kojoj će Talijani biti ravnopravni s Hrvatima. Nacionalno pitanje tada još nije bilo do kraja definirano, a svaka strana imala je svoje pravo na Istru. Nakon kapitulacije Italije, 8. rujna 1943., dolazi do netrpeljivosti između Talijana i Hrvata, uglavnom zato što su se Talijani opredijelili za politiku čekanja, umjesto da se suprotstave Nijemcima. Ipak, temelj nesporazuma nakon rujna 1943. bio je državno-pravni status Istre jer hrvatski komunisti vide ju u okviru Hrvatske, odnosno Jugoslavije, a Talijani u

¹⁹ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 72.

²⁰ Isto, 73.

okviru talijanske države.²¹ Talijanski antifašisti, uglavnom intelektualci libealne orijentacije, su po objavi talijanske kapitulacije u nekim gradovima, koji nisu bili u rukama NOP-a poput Pule i Trsta, pokušali utemeljiti Odbor javnog spasa.²² Odbor javnog spasa služio bi kao prijelazna vlast do uspostave nove talijanske vlade. Talijanski komunisti koji su se uključili u oružanu borbu nisu baš bili zadovoljni idejom pripajanja Istre Hrvatskoj, više su se uključili u borbu jer će Istra pripasti Jugoslaviji, bez spominjanja Hrvatske, koja je ionako komunistička zemlja pa državno-pravni status Istre tu nije važan. Dobar dio Talijana koji su prihvatili NOP ušao je i u sustav vlasti i partije. Krajem 1943. u listu *Il Giornale* objavljen je stav Talijana koji su bili u NOP-u, pri čemu govore kako Istra dobiva svoju slobodu te se pridružuje Jugoslaviji, a talijanska će manjina tamo imati jednaka prava kao i ostali narodi u Jugoslaviji.

Prijelomni trenutak u razvoju NOP-a u Hrvatskoj nastaje krajem ljeta 1943., a ogledao se u širem i ubrzanijem procesu stvaranja društveno-političke osnovice NOB-a. Uvelike je na to utjecala kapitulacija Italije, što nije imalo utjecaj samo na područje Dalmacije, Istre i Hrvatskog primorja, već i na sjevernije krajeve Hrvatske. Kako je došlo do kapitulacije Italije, u Istri dolazi do masovnog antifašističkog i nacionalnog ustanka istarskih Hrvata. Masovni ustanak rezultirao je time da je tada oslobođena gotovo cijela Istra, bilo je razoružano gotovo 9 000 talijanskih vojnika, a u tom pokretu stanovništva sudjelovalo je 18 000 ljudi, predvođenih partijskim i ostalim organizacijama NOP-a.²³ Tada su oslobođeni svi veći gradovi i mjesta u Istri osim Pule, koju su Talijani predali Nijemcima, uglavnom bez prolijevanja krvi.

Okružni NOO najavio je tada hitno zasjedanje koje se održalo 13. rujna 1943. u Pazinu kako bi se ozakonila revolucionarna smjena vlasti. Proglašeno je pripojenje Istre Hrvatskoj. Što se tiče odluka o državno-pravnom statusu Istre, svakako su najvažnije ona okružnog NOO-a za Istru 13. rujna 1943. i odluka Narodnooslobodilačkog savjeta za Primorsku Sloveniju 11. rujna 1943. o sjedinjenju ovih krajeva s maticom zemljom Hrvatskom, odnosno Slovenijom i preuzimanju vlasti u tom dijelu Jugoslavije. Te odluke iznimno su važne zato što veze s novom Jugoslavijom nisu mogle biti utemeljene na prijašnjim pravnim aktima jer ih nije ni bilo.²⁴ Obje su odluke bile jedini politički akti na prostoru tadašnje Italije koji su tražili odcjepljenje od Italije, iako s međunarodnog stajališta nisu imale neposrednu valjanost. Imali su ih na umu oni koji su odlučivali o sudbini Istre kao dokumente opredjeljenja velikog dijela istarskog stanovništva. U Pazinu je u isto vrijeme osnovan i Operativni štab za Istru, koji je

²¹ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 75.

²² Mikolić, Mario. *Istra 1941.-1947.* Zagreb: Barbat, 2003., 105 (dalje Mikolić).

²³ Jelić, 177.

²⁴ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 80.

formirao Prvu istarsku brigadu „Vladimir Gortan“ te Drugu istarsku brigadu.²⁵ Na inicijativu sekretara KPH Andrije Hebranga 20. rujna 1943. uslijedila je odluka Izvršnog odbora Združenog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih područja Hrvatskoj. Prema toj odluci Talijanima se jamčila kulturna autonomija. U Pazinu je 26. rujna 1943. novostvoreni Privremeni pokrajinski NOO donio odluke o ukidanju svih talijanskih fašističkih zakona koji su imali za cilj odnarođivanje i upropaštavanje hrvatskog naroda. Talijanima su se priznala sva nacionalna prava kao što su jezik, vlastite škole, tisak i slobodan kulturni razvitak, no kako bi se zaštitila za Hrvate povoljna demografska slika u Istri, odlučeno je da će Talijani doseljeni nakon 1918. biti vraćeni u Italiju.²⁶ Kako to ne bi pogodilo one koji su se humano odnosili prema Hrvatima te im pomagali, formirana je specijalna komisija koja će se baviti takvim slučajevima, no bilo je jasno da će se demografska slika Istre izrazito promijeniti. Sve ove nove odluke imale su ipak tek internu valjanost i tek ih je međunarodni mirovni ugovor mogao potvrditi.

Talijanske antifašističke snage na nove su odluke reagirale negativno, čak i KPI. Vlast NOO-a smatrana je nametanjem hrvatske vlasti. Stranka akcije koja je djelovala na prostoru Italije tijekom rata bila je protiv suradnje s NOP-om, a nakon kapitulacije Italije njezini članovi osnivaju Odbor za nacionalno oslobođenje, koji će okupljati sve građanske, ali i socijalističke te komunističke organizacije u Italiji te je protiv pazinskih odluka, a nakon rata djelovat će u korist ostanka Istre unutar Italije.²⁷ Talijanske su građanske stranke čak svoje pristaše ubacivale u NOP i narodnooslobodilačku vojsku kako bi ublažili, pa čak i razvodnili nacionalne zahtjeve istarskih Hrvata. Glavno obilježje istarskog područja za vrijeme rata bila je podvojenost njemačko-talijanske te hrvatsko-partizanske vlasti, što je bitno utjecalo na cjelokupnu situaciju tamo i otežavalo borbu za oslobođenje tog područja.

Rušenje fašističke vlasti zahtijevalo je izgradnju nove vlasti. Prema NOP-u, nova će vlast uživati povjerenje naroda, no i mobilizirati narod u borbu za nacionalno oslobođenje te će proizlaziti iz samog naroda. Proces izgradnje te vlasti u Istri do kapitulacije Italije tekao je dosta sporo, prije svega jer je talijanska vlast dobro funkcionirala, pogotovo ona represivna. Ni organiziranje, odnosno osnivanje NOO-a nije tako glatko teklo. Komunistička politička vlast cijelo je vrijeme imala patronatski i nadzornički odnos prema strukturama nove vlasti dajući im razne direktive i savjete. Komunističko partijsko rukovodstvo bilo je krovna institucija za NOP u Istri, izravno odgovorno za uspostavu nove vlasti. Rad odbora

²⁵ Jelić, 177.

²⁶ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 82.

²⁷ Isto, 83.

kontrolirala je KPH. U pravilu na nekom prostoru prije nastanka NOO morala je nastati partijska organizacija. Krajem kolovoza 1943. osnovan je Vrhovni NOO za Istru. Predsjednik mu postaje Joakim Rakovac, a formalno priznanje kao organa narodne vlasti dobiva od ZAVNOH-a 20. rujna 1943.²⁸ Odbor biva preimenovan u Privremeni pokrajinski NOO za Istru, a glavna zadaća bila mu je stvaranje mreže NOO-a koji će pokrivati slobodni teritorij Istre nakon oslobođenja Italije. To ipak nije uspjelo jer na jesen 1943. krenula je njemačka ofenziva. Nijemci će uključiti Istru u svoju Operativnu zonu Jadransko primorje. Tako je usporen razvoj NOP-a, odnosno nove mreže vlasti. Povećanje koncentracije njemačkih trupa uzrokovano je potrebom organizacije obrane na tom dijelu jadranske obale. U listopadu 1943. Prva i Druga istarska brigada imale su znatnije gubitke, no radi oživljavanja NOP-a KPH je poduzela niz akcija u studenom i prosincu. Već prema kraju 1943. i početkom 1944. NOP u Istri se obnavlja. Pokrajinski odbor krajem siječnja mijenja naziv u Oblasni NOO. Dolazi do reorganizacije postojećih partizanskih četa te se i u oružanoj borbi vidio znatni napredak. Početkom travnja 1944. obnovljena je Prva istarska brigada „Vladimir Gortan“.²⁹ Cjelokupnu partijsku organizaciju kao osnovnu jezgru NOP-a potkraj 1943. i početkom 1944. činilo je tek 85 članova, 36 kandidata te 13 simpatizerskih skupina sa 75 članova.³⁰ Nakon kraćih tečajeva, oni su zauzimali vodeće pozicije u okružnim, kotarskim i općinskim odborima. To je bilo dosta loše, s obzirom na to da tako brzinski, putem tečaja, obrazovano ljudstvo ipak nije imalo potrebno iskustvo za rad s ljudima i dovelo je do nezadovoljstva i pritužbi kod stanovništva, a navodni razlozi bili su bahatost, zlouporaba položaja i slično.³¹

U svibnju i lipnju 1944. Nijemci zbog potreba bojišta u Italiji povlače veći dio svojih jedinica iz Istre. Tada uvjeti za djelovanje partizanskih jedinica postaju još pogodniji.³² Tada su se mogli održati prvi slobodni izbori za NOO. Sve do kraja prve polovice nisu održavani, niti su se mogli održati izbori s tajnim pravom glasa pa je kadrovska struktura bila postavljana prema hijerarhijskom načelu od većeg prema manjem. Ni to nije bilo kako treba jer su pojedinci iz hijerarhijski većih NOO-a samostalno birali ili kooptirali članove, a događalo se i da se stanovništvo na javnim skupovima delegiralo ili tajnim glasovanjem izjašnjavalo o prethodno imenovanim članovima NOO-a. Od jeseni 1944. pa do kraja rata u Istri djelovalo je 17 kotarskih NOO-a s pripadajućim općinskim i seoskim NOO-ima. Treba napomenuti da se organizacijska shema NOO-a nije toliko povodila stvarnom teritorijalnom pripadnošću

²⁸ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 85.

²⁹ Jelić, 234.

³⁰ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 86.

³¹ Isto, 87.

³² Jelić, 234.

određenih mjesta koliko praktičnim razlozima, posebice prometnom povezanošću podređenih NOO-a sa središtem kotara, okruga ili oblasti.³³ Problemi kod osnivanja NOO-a javljali su se jer je ponegdje bila nemoguća komunikacija s nadređenim NOO-om, a isto tako nedostajalo je kadrova i povjerljivih ljudi. Krajem svibnja 1944. radi konačnog udruženja hrvatskih i talijanskih antifašista, dan je prijedlog da se Oblasni NOO proširi za određeni broj talijanskih građanskih antifašista i komunista. Također, tada je prvi put zakonski regulirana jednaka nadnica i za muškarca i za žene za isti posao. Nakon iskrcavanja u Normandiji javlja se autonomaštvo u uskom krugu građana i talijanskih građanskih snaga koje su oživjele svoju djelatnost nadajući se dolasku Saveznika u Istru i rješenju nacionalnog i državno-pravnog položaja Istre, tako da je djelovanje NOO-a u ljeto 1944. bilo dosta okrenuto borbi protiv autonomaštva. Problem NOO-a bio je i nedostatak kadrova za specijalizirane poslove kao što su bili financijski odjeli i sudovi. Nakon smrti Joakima Rakovca u siječnju 1945., novi predsjednik Oblasnog NOO-a postao je Antun (Ante) Cerovac u kolovozu te godine, a tajnik postaje Dušan Diminić.³⁴ NOO je često imao probleme u svom odnosu s narodnooslobodilačkom vojskom. Odnos im je uvelike ovisio o njihovim međusobnim vezama koje su bile vrlo ograničene.

II.IV. Istra u planovima Saveznika

Pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice u međunarodnim odnosima nije postavljano sve do ulaska Italije u rat 1940. na strani sila Osovine. Tada to postaje zanimljivo Velikoj Britaniji, no nije se radilo o pravednosti rješenja državno-pravnog statusa Istre, već se time htjelo namamiti narode koji su bili zainteresirani za reviziju geopolitičke karte Europe. Velika Britanija u tome je svakako vidjela korist s obzirom na to da je praktički sama u to vrijeme vodila rat s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom. Britanci na NOP 1943. počinju gledati kao na ravnopravnu savezničku vojsku. Interes Velike Britanije, odnosno njihova premijera Winstona Churchilla javlja se u svibnju 1943., a sve više raste s daljnjim savezničkim uspjesima u Italiji. Strateški značaj jugoslavenskog bojišta porastao je nakon savezničkog iskrcavanja u Italiji, a ključni trenutak bila je kapitulacija Italije.³⁵ Churchill je inzistirao kod američkog ministra rata Henryja Lewisa Stimsona da, nakon uspjeha u Italiji, Saveznici krenu u novi odlučujući pohod preko Trsta, Istre i Ljubljanskih vrata prema Beču s

³³ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 87.

³⁴ Mikolić, 348-349.

³⁵ Milkić, 29.

ciljem da tamo stignu prije sovjetskih snaga.³⁶ Amerikanci su znali da se Churchill tim putem želi umiješati i u politička zbivanja na Balkanu te nije htio dopustiti da potpadne pod ruski utjecaj. Američki predsjednik Franklin Delano Roosevelt nije se slagao s tim te je smatrao da Rusi nemaju toliki interes za Balkanom. Churchill je u još nekoliko navrata iznio svoju ideju povezanu s jugoslavenskim bojištem, između ostalog i na konferenciji u Teheranu u studenom 1943., no svaki je put bio odbijen te neće spominjati to pitanje do sredine 1944. godine.

Churchill će u prvoj polovici kolovoza 1944., nakon razgovora u Napulju, uputiti Titu Memorandum stožera generala Wilsona o savezničkim planovima u Istri i okolici. Iz analize prepiske Tita i Churchilla bilo je vidljivo da Tito nikada nije spominjao odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre i Slovenskog primorja kao nacionalnih teritorija svojim maticama.³⁷ Razgovori o toj temi bili su tek u začetku. Unatoč tome, bilo je vidljivo da Tito i Churchill imaju različite poglede u vezi s Istrom i Slovenskim primorjem. Načelnik Imperijalnog stožera Velike Britanije Allan Brooke 12. rujna 1944. na konferenciji vojnih vodstava Saveznika u Quebecu ponovno je spomenuo temu iskrčavanja u Istri i tvrdio da je američko odbijanje te teme bila pogreška, no i dalje od toga nije bilo ništa te Britanci na određeno vrijeme ostavljaju to pitanje. Churchill je u listopadu te godine o Istri i Balkanu razgovarao sa Staljinom u Moskvi, no konkretnih dogovora nije bilo. Tada su potpisali sporazum o Balkanu i time podijelili interesne sfere u Jugoslaviji, svakome 50%.³⁸

Iz izvještaja savezničkih misija bilo je vidljivo da NOP u Istri i Slovenskom primorju uživa veliku podršku stanovništva i teško da bi Saveznici tamo mogli uspostaviti svoju upravu, no radilo se na tome da se situacija promijeni u njihovu korist. Na sastanku s Titom u Napulju tijekom kolovoza 1944. godine Churchill je govorio da Istra do kraja rata mora ostati u sastavu Italije i tek će se na Mirovnoj konferenciji o tome odlučivati, no Tito se s time nije slagao i htio je da ona ostane pod vlašću NOO-a.³⁹ Tek početkom 1945. Britanci će odustati od iskrčavanja u Istri. U veljači 1945. Tito je u Beogradu razgovarao s britanskim feldmaršalom Haroldom Alexanderom, vrhovnim savezničkim zapovjednikom za Sredozemlje, o usklađivanju i zajedničkom djelovanju savezničke i jugoslavenske vojske, a pritom je dogovoreno da će svaka vojska imati pravo zadržavanja teritorija koji prva osvoji, iako pravog dogovora nije niti bilo. Dalo se tada naslutiti da će teško doći do diplomatskog rješenja ovog problema. Nakon što je 5. svibnja 1945. proglašeno priključenje Trsta Jugoslaviji kao sedme republike odnosi su se dodatno zaoštrili. Truman tada upućuje poruku

³⁶ Dukovski, *Istra: kratka povijest dugog trajanja*, 169.

³⁷ Isto, 170.

³⁸ Milkić, 35.

³⁹ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 107.

da bi jugoslavenska okupacija Trsta mogla imati dalekosežne posljedice u budućnosti i trebalo bi postaviti zahtjev da feldmaršal Alexander ostvari potpuni nadzor nad Trstom i Pulom ta da smisli način kako da se Tita natjera na povlačenje iz tih krajeva.⁴⁰ Već su se tada nazirali problemi koji će dovesti do poslijeratnih tenzija između Jugoslavije i Saveznika.

II.V. Istra u planovima izbjegličke vlade, Hrvatske seljačke stranke i Narodne Države Hrvatske

Osim Saveznika, interes za Istrom pokazali su jugoslavenska izbjeglička vlada i Hrvatska seljačka stranka (HSS) te Narodna Država Hrvatska (NDH). Izbjeglička je vlada to pitanje postavila u realnim okvirima u skladu s međunarodnim pravom koje je stekla svojom izjavom da ostaje u ratu s Njemačkom i Italijom. Tadašnji predsjednik vlade Dušan Simović početkom lipnja 1941. za radio BBC izjavio je da će pobjedom zemalja zapadnih demokracija Jugoslaviji biti pripojeni svi krajevi gdje žive Jugoslaveni, a to su Istra, Trst, Gorica, Zadar i drugi jugoslavenski državni teritoriji.⁴¹ Traže britansku pomoć, no Britanci ništa previše nisu obećavali, osim pukih ispravaka na jugoslavensko-talijanskoj granici. Nakon promjene unutar izbjegličke vlade, krajem 1941. i početkom 1942. godine jača velikosrpska propaganda, no to prestaje nakon što Britanci uskraćuju pomoć Draži Mihailoviću i četnicima te raste pritisak na izbjegličku vladu da ih se odrekne, a njihova suradnja s okupatorom bila je dokazana. Prestanak savezničkog podržavanja četničkog pokreta bio je težak udarac izbjegličkoj vladi. Churchillovo priznanje koje je odao snagama NOVJ-a te ulozi KPJ-a izazvalo je pravi potres u redovima emigracije, gdje se ubrzava proces diferencijacije.⁴²

HSS je bio protiv Rimskih ugovora potpisanih 18. svibnja 1941. i nisu priznavali takvo odvajanje Istre, Zadra, Lastova i Rijeke od hrvatskog etničkog i državnog teritorija, a otkako je došlo do raspada Jugoslavije, HSS biva razdijeljen. Najveći dio s Vladkom Mačekom i Augustom Košutićem ostao je u zemlji te se u cijeloj situaciji držao neutralno, preferirajući politiku čekanja.⁴³ Dio pod vodstvom Božidara Magovca stao je uz NOP i nastojao tamo zadržati stranačku individualnost i slijediti opće usmjerenje NOP-a. Dio je otišao s izbjegličkom vladom u London, zastupajući tamo interese HSS-a te predstavljajući se kao glavni predstavnik interesa hrvatskog naroda. Njihov glavni predstavnik bio je Juraj

⁴⁰ Dukovski, *Istra: kratka povijest dugog trajanja*, 172.

⁴¹ Mikolić, 43.

⁴² Jelić, 155.

⁴³ Isto, 66.

Krnjević. Krnjević je smatrao da se Hrvatske tiče južna i srednja Istra do crte koju čine rijeka Dragonja - grad Šepjane.

Do kapitulacije Italije NDH neće izdati službeni zahtjev za Istrom jer dotad su se morali njima prilagođavati, no nakon kapitulacije Italije situacija se mijenja. Iako su Talijanima Rimskim ugovorima morali predati veći dio Dalmacije, dalmatinsko zaleđe, otoke i Gorski kotar, nadali su se da će to vratiti nakon pada Mussolinija, a slično je bilo i s Istrom. Adolf je Hitler tada sam inicirao povrat hrvatskih zemalja. Bio je zabrinut za NDH te mu je motiv bio jačanje Pavelićeve moći i ugleda. Pavelić je u svojoj poruci Hitleru rekao da istočna Istra povijesno pripada hrvatskoj državi i nada se da će taj dio biti priključen Hrvatskoj bez diranja željezničke pruge Trst - Pula, no zbog iznimne strateške važnosti taj prostor postaje dijelom operacijskog područja njemačkih oružanih snaga.⁴⁴ Također, Nijemci su bili voljni Paveliću ustupiti samo onaj prostor koji je bio predmet Rimskih ugovora. Važno je reći da je Pavelić bio preslab za borbu s rastućim NOP-om te su zato u Istri intervenirali Nijemci.

II.VI. Oslobođenje Istre 1945. godine

Rat u Europi završio je 8. svibnja 1945. kapitulacijom Njemačke, a netom prije toga oslobođena je bila i Istra. U okviru završnih ratnih operacija jugoslavenska je 4. armija izvela složenu takozvanu Riječko-tršćansku akciju kojom su bili oslobođeni Rijeka, Gorski kotar, Istra, Trst i Slovensko primorje. Operacija je započela ofenzivom u Lici 20. ožujka, a završila oslobođenjem Rijeke, Istre, Trsta, Slovenskog primorja i kapitulacijom njemačkog 97. korpusa kod Ilirske Bistrice 7. svibnja 1945.⁴⁵ Bila je to dosta složena operacija, a vodila se od Like do Soče. Oslobođenje Istre imalo je izrazito veliku važnost i to ne toliko vojnu koliko političku, jer se odnosilo na budući državno-pravni status Istre. Oko toga se Tito sa Saveznicima nije mogao nikako dogovoriti i zato je inzistirao na što bržem oslobađanju tog teritorija. Konkretni cilj partizanskog vrhovnog stožera bio je da stignu u dolinu Soče prije savezničkih postrojbi bez obzira na žrtve.

Kraj operacije bio je planiran za 15. svibnja, no završila je osam dana ranije. Borbe su bile previše nabijene političkim sadržajima, prije svega zbog sukoba interesa između NOP-a i Saveznika. Da nije bilo toliko napetosti oko pitanja Trsta, za koji su se početkom svibnja vodile ogorčene borbe te državno-pravnog statusa Istre, borbe bi završile s puno manje prolivene krvi. Za oslobođenje Istre presudan je bio 30. travanj. Tada se 9. divizija koja se

⁴⁴ Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. st.*, 109.

⁴⁵ Isto, 110.

nekoliko dana ranije iskrcala u Brseču, Plominu, Mošćeničkoj Dragi, Lovranu i Opatiji, pojavila zajedno s 2. brigadom pred Matuljima te s ostalim postrojbama razbila njemački 1218. bataljun, zauzela Buzet i izbila pred Trst.⁴⁶ Do prvog svibnja oslobođena je čitava Istra, osim nekih većih uporišta među kojima su Pazin i Pula, a posljednje borbe vođene su kod Pule, Buja, Pazina i Savudrije. Konačno, 7. svibnja njemački general Ludwig Kübler kod Ilirske je Bistrice zatražio primirje te otpor 4. armiji prestaje.

Iako je Istra bila oslobođena, bitka za nju još nije bila gotova te će se oko nje voditi velika diplomatska bitka u narednom desetljeću. To se odnosilo prije svega na Trst i njegovu okolicu. Trst je naime početkom svibnja 1945. bio praktički zauzet, no umiješali su se Saveznici i ispriječili partizanskim snagama koje tako nisu mogle potpuno uživati u svom plijenu, a isto tako nisu dobile dovoljnu podršku SSSR-a. Zapadni će saveznici tako onemogućiti Titovoj narodnooslobodilačkoj vojsci preuzimanje vlasti nad svim područjem koje je zauzela. Jugoslavenska vojska morala se povući sa spornog teritorija pod pritiskom zapadnih saveznika. Kompromis i privremena rješenja u prvim godinama nakon rata samo su urodili novom napetošću, a da bi se konačno pitanje Istre, odnosno spornog teritorija riješilo, bit će tu još puno diplomatskog natezanja te raznih incidenata, a ni vojni sukob nije bio daleko. U vrijeme neriješenosti tršćanskog pitanja i Jugoslavija i Saveznici držali su jake vojne snage oko spornog teritorija, što dovoljno govori o vjerojatnosti vojnog sukoba između dviju strana na tom području. Odlukom Saveznika 8. listopada 1953. o predaji Trsta i okolice, odnosno Zone A države Slobodnog Teritorija Trsta Italiji, kulminirala je Tršćanska kriza. Jugoslavija je burno reagirala na tu odluku i još se bolje zaoštrio sukob s Italijom, a isto tako i sa Zapadom. Bilo je to vrlo složeno diplomatsko-vojno pitanje zbog sukoba s Italijom. Konačno određenje granice između Jugoslavije i Italije bilo je od velikog značaja ne samo za Istru, već i za čitavu Srednju i Južnu Europu. Tršćanska kriza predstavljala je pri kraju Drugog svjetskog rata, a na početku hladnog rata jedan izuzetno velik problem koji je trebalo što prije riješiti, no put do rješenja s vremenom je postajao sve teži.

⁴⁶ Dukovski, *Istra: kratka povijest dugog trajanja*, 174.

III. TRŠČANKO PITANJE 1945. - 1946. GODINE

III.I. Oslobođenje Trsta

Kako se bližio kraj rata u Europi i bilo je samo pitanje vremena kad će doći do kapitulacije nacističke Njemačke, tako su partizanske snage Josipa Broza Tita sve bolje i bolje napredovale u Istri i do početka svibnja 1945. potpuno ju oslobodile. Još otkad je počela bitka za Bihać (2.-4. studeni 1942.), na svim kamionima i topovima bile su ispisane parole poput „*Naprijed ka Istri*“, „*Istra je naša*“, „*Oslobodit ćemo Trst*“ i druge. U prvim danima svibnja, točnije od 1. do 3. svibnja jugoslavenske su snage ušle u Trst i u to vrijeme borba za Trst završava. Bio je to sve rezultat zadatka Generalštaba Jugoslavenske armije još od 20. travnja. Tada je 4. armiji dana zapovijed da brzo proдре do Trsta, zauzme ga i nastavi na sjever dolinom rijeke Soče kako bi presjekla odstupnicu snagama njemačke Grupe E iz Jugoslavije prema Italiji.⁴⁷

U Trstu je uoči njegova oslobođenja bilo nekoliko suprotstavljenih frakcija, koje su se, kako se rat bližio kraju, pripremale da na najbolji način ostvare svoje ciljeve. Uz njemačke okupacijske snage bili su to fašisti (Republikanska fašistička stranka, PFR)⁴⁸, Odbor za nacionalno oslobođenje (CLN)⁴⁹, Titovi partizani i talijanski komunisti te slovenski antikomunisti organizirani u Primorsku nacionalnu gradu.⁵⁰ Sve talijanske grupacije osim komunista smatrale su da im je glavna dužnost obrana talijanske istočne granice od slavenske okupacije. Nasuprot njima stala je Oslobođilačka fronta slovenskog naroda, kojoj su se pridružili talijanski komunisti. Njihov glavni zadatak bio je pripojiti Trst i čitavu Julijsku krajinu novoj Jugoslaviji. Iako je nacionalizam bio važan i jednoj i drugoj strani, Oslobođilačka fronta slovenskog naroda i talijanski komunisti također su zahtijevali i novi komunistički poredak. Kasnije su se neke jedinice PFR-a raspale, a ostale povukle s Nijemcima dalje od Soče. CLN je na sve više vijesti o evakuaciji njemačkih snaga iz Trsta te o približavanju anglo-američkih snaga pripremao ustanak i nadao se da će brzo uspjeti razoružati preostale njemačke snage. Ipak, trebali su se oduprijeti i partizanima. Prema tome bi oni držali Trst do dolaska Saveznika, no plan nije bio uspješan. Ustankom tršćanskih partizana, koji je brzo zahvatio samo središte grada, te napredovanjem jugoslavenskih partizanskih trupa koje su već ujutro prvog svibnja bile u centru grada, aktivna je uloga CLN-a prestala te su kasnije njihove vođe uhapsili partizani.

⁴⁷ Dimitrijević, Bojan. *Bitka za Trst 1945.-1954*. Zagreb: Hrvatska povijest, 2014., 11 (dalje Dimitrijević).

⁴⁸ Partito Fascista Repubblicano

⁴⁹ Comitato di Liberazione Nazionale

⁵⁰ Novak, 135.

Komunisti su bili okupljeni u Oslobodilačkoj fronti slovenskog naroda te u talijanskoj Radničkoj stranci. Prvi su predstavljali Slovence koji su uglavnom živjeli u predgrađima, a drugi radnike u tvornicama koji su većinom bili Talijani. Zadatak slovenskih komunista bio je privući te radnike da podrže sjedinjenje Trsta i Slovenskog primorja s Jugoslavijom. Uvjerili su ih da će Jugoslavija biti radnička zemlja, za razliku od Italije koja će biti buržujaska. Rečeno je da će Jugoslavija Trstu donijeti prosperitet i zajamčiti prava nacionalnih manjina Talijanima, a radilo se i na suradnji s CLN-om, no oni im se na kraju nisu pridružili. Osnovali su Izvršni komitet talijanskih i slovenskih antifašista (CEAIS)⁵¹, koji je bio projugoslavenski, a činila su ga tri Slovenca te pet Talijana, s tim da je bilo još tri mjesta za eventualne predstavnike CLN-a.⁵² Budući da im se CLN nije pridružio, stavili su još dodatna tri mjesta te je sredinom travnja 1945. godine Izvršni komitet talijanskih i slovenskih antifašista postao vrhovno političko tijelo svih prokomunističkih snaga u Trstu. Oni su se vojno pripremali za ustanak, podijelili su grad u 4 sektora i organizirali partizansku jedinicu za svaki od njih. U drugoj polovici 1944. formirano je partizansko gradsko zapovjedništvo koje bi trebalo voditi ustanak. Plan je odobrio slovenski 9. korpus, a tada je tamo prema jugoslavenskim izvorima bilo oko 2 500 partizana te ih je do prvog svibnja došlo još 5 000.⁵³ Njihov ustanak bio je planiran u sklopu ofenzive jugoslavenske 4. armije.

Područje oko Trsta u proljeće 1945. godine dobilo je vrlo veliku stratešku važnost za više strana; za njemačku vojsku kao zona komunikacije među ratištima, za Saveznike kao zaleđe bojišta u Italiji i vitalni dio Trećeg Reicha, a za jugoslavensku stranu kao zona u kojoj bi, osim revolucionarnih ciljeva, trebalo ostvariti i one nacionalne te proširiti granice do kraja slovenskih etničkih područja. Zapovjedništvo 4. Armije JA naredilo je svojoj 20. diviziji 27. travnja da s vlastitim snagama uz određenu motorizaciju i pomoć tenkovskih snaga 1. tenkovske brigade preusmjeri djelovanje prema Trstu i da uđu u grad.⁵⁴ Dan nakon toga partizani su u Trstu na vijest od slovenskog 9. korpusa započeli sa svojim ustankom i brzo od periferije grada napredovali do njegova centra gdje su se sukobili s pristašama CLN-a. Već 30. travnja zauzeta je Bazovica u blizini Trsta i isti su dan te snage zauzele uže područje oko Trsta, a već ujutro drugi dan 10. brigada 20. divizije i 2. tenkovski bataljun ulaze u Trst te započinju borbu s tamošnjim njemačkim snagama, a u noći s 1. na 2. svibnja saveznička kolona 2. novozelandske divizije ulazi u Trst. Ona je bila u sastavu 13. korpusa britanske 8. armije koja je dolazila od srednje Italije prema Trstu i Gorici. Ta je kolona krenula od Tržića

⁵¹ Comitato esecutivo anti-fascista italo-sloveno

⁵² Novak, 148.

⁵³ Isto, 149.

⁵⁴ Dimitrijević, 12.

putem uz obalu.⁵⁵ Dana 2. svibnja oko 14 sati, nakon što je pred tršćanski Tribunal došlo nekoliko savezničkih tenkova, započeti su pregovori s partizanima da se Nijemci predaju njima, no to je odbačeno pa je borba nastavljena i konačno, u 19 i 30 sati nakon pada Tribunala, ostala uporišta u gradu se počinju predavati. U Opičini su isti dan Nijemci pokušali protunapad koji nije uspio, a tamo se drugi dan oko 10 sati ujutro pojavila britanska oklopna patrola da dogovori predaju te oko 11 sati i tamo dolazi do primirja. Grad Trst tako je oslobođen, ali do njegove konačne sudbine tek je trebalo doći i pitanje neće tako skoro biti riješeno te će Trst postati centar sukoba Jugoslavije sa Saveznicima.

Odmah nakon oslobođenja čitave Istre o njezinoj sudbini, pa tako i o sudbini samog Trsta, počinje se raspravljati na međunarodnom planu. U vrijeme kad su se njemačke jedinice još povlačile iz Italije, britanski premijer Churchill već je s predsjednikom SAD-a Trumanom razgovarao o pitanju državnopravnog statusa Istre i Trsta. Churchill je 1. svibnja obavijestio Alexandera o svom stavu prema kojem bi Britanci i Amerikanci trebali ostvariti potpunu kontrolu nad Rijekom, Trstom, Pulom i istarskim poluotokom te da Alexanderove linije komunikacije prema Austriji moraju biti zaštićene. Naveo je da će oko tog teritorija između Talijana i Jugoslavena biti vođeni teški pregovori te je iznio svoju spremnost da britanska vlada podrži Talijane što bi dovelo do razdora među talijanskim komunistima, a podudaralo se s prijateljskim interesom Amerikanca prema Talijanima, koji bi Churchill rado podijelio.⁵⁶ U vrijeme dok je Churchill kontaktirao s Alexanderom, Truman je kontaktirao sa Staljinom te tražio od njega neutralno držanje u vezi s Istrom. Sam je Tito htio protegnuti i svoju politiku svršenog čina koju je vodio dotad u ostalim dijelovima Jugoslavije na područja koja nisu bila dijelom Kraljevine Jugoslavije, no Saveznici su na priopćenje JA da je ona sama zauzela Trst i okolicu i tako imala pravo na oslobođenje, reagirali i tu praksu svršenog čina spriječili te tako ovaj put to Titu nije uspjelo.⁵⁷

III.II. Privremena jugoslavenska uprava na području Julijske krajine

Završetkom zauzimanja Trsta od strane pripadnika 4. armije JA nije više bilo potrebe za bilo kakvim ratnim operacijama na terenu, no nakon toga kreće pritisak Britanaca kojim su htjeli istisnuti Titove snage iz Trsta i okolice. Naime, iako je 4. armija obavila svoj zadatak ušavši u Trst i pobijedivši snage koje su ga držale, pojavom savezničkih snaga, odnosno 2. novozelandske divizije njihove namjere da zauzmu Trst i čitavo područje oko njega bile su

⁵⁵ Dimitrijević, 12.

⁵⁶ Milkić, 69.

⁵⁷ Dimitrijević, 23.

znatno otežane. Javio se problem preuzimanja vlasti na spomenutom spornom teritoriju. Jugoslaveni su odmah počeli raditi na organizaciji civilne vlasti da u tome preduhitre Saveznike, a usto su pripadnici njihove vojske nastavili napredovati uz Soču prema Austriji kako bi zauzeli ostale dijelove Julijske krajine. U Trstu je za zapovjednika postavljen general Josip Černi, a njegovi pomoćnici bili su Dušan Kveder te Franc Štoka, svi Slovenci.⁵⁸

Prvi korak u stvaranju civilne vlasti bio je sastanak u Narodnom domu 7. svibnja. Tamo su sudjelovali delegati šezdesetak prokomunističkih organizacija od kojih je CEAIS oformljen u travnju. CEAIS je kasnije preimenovan u Vijeće oslobođenja Trsta (CLT)⁵⁹. Ono je trebalo preuzeti vlast koju je dotad obnašala vojna uprava pa su tako trebali organizirati izbore za stalnu civilnu vlast. Zbog toga je broj članova CLT-a povećan s prvotnih 11 na 19, od čega je bilo 12 Talijana te 7 Slovenaca.⁶⁰ Predsjednik mu postaje talijanski nezavisni demokrat Umberto Zoratti. Na službenoj ceremoniji 13. svibnja u gradskoj vijećnici Dušan Kveder prepustio im je civilnu vlast, no gradsko zapovjedništvo i dalje je zadržalo direktan nadzor nad unutarnjim poslovima, vanjskom trgovinom te industrijom. Od 13. do 15. svibnja organizirani su izbori za ustavotvornu skupštinu. Legalni nastavak podzemne Radničke partije, Nezavisna trgovinska unija, sazvala je sastanke svojih podružnica u tvornicama, dokovima i drugim mjestima gdje su članovi mogli birati svoje delegate, a Oslobodilačka fronta slovenskog naroda i druge prokomunističke organizacije sazvale su javna biračka okupljanja na kojima su se također birali delegati za skupštinu. Takav je sustav nekima omogućio da glasaju dva puta, a onima koji su bili protiv onemogućio je da iznesu svoje mišljenje. Također, žene su imale pravo nazočiti izborima prvi put u povijesti Trsta.

Odabrani delegati sastali su se 17. svibnja u 6 sati u kazalištu Rossetti. Tu su bili potvrđeni članovi CLT-a koji su dobili odobrenje novostvorenog Vijeća grada Trsta. Oba tijela činila su gradski oslobodilački odbor, pri čemu je Vijeće bilo skupština, a CLT izvršni odbor. Biranjem ustavotvorne skupštine htjelo se impresionirati zapadne saveznike jer ostavlja dojam demokracije. Kasnije je zbog više posla broj članova CLT-a povećan na 27 od čega 18 Talijana, a 9 Slovenaca.⁶¹ Nove članove odabralo je Vijeće. CLT je bio podijeljen na 10 odjeljenja, a to su bili unutarnji poslovi, izdržavanje, promet, socijalna pomoć, poljoprivreda, industrija, pravosuđe, financije, obrazovanje, tisak i odnosi s javnošću te dvije komisije, jedna za administraciju samoupravnog vlasništva te druga za čistku ratnih zločinaca. Vodilo se računa o etničkoj pripadnosti članova Vijeća, a činilo ga je 82 Talijana te 37

⁵⁸ Dimitrijević, 24.

⁵⁹ Consiglio di Liberazione di Trieste

⁶⁰ Novak, 171.

⁶¹ Isto, 172.

Slovenaca.⁶² Kako bi držali stanovnike pod kontrolom, organizirana su milicija, narodni sudovi i radnički sindikati.

Julijska je krajina u svibnju bila podijeljena na dva dijela po etničkoj crti koja je odvajala slovenski teritorij koji je činilo Slovensko primorje te hrvatski koji je činila Istra. Grad je Trst bio autonomni grad u sklopu Slovenskog primorja koje je bilo podijeljeno na dva okruga, a to su Gorica koju čine stara Gorička provincija i Beneška Slovenija te Trst koji obuhvaća sve južno od Goričke provincije, s tim da grad Trst nije bio dijelom nijednog od njih, ali je imao status kao i oni.⁶³

III.III. Preklapanje interesnih zona

Stanje u zapadnoj Julijskoj krajini po završetku ratovanja u Europi nadasve je zbunjujuće. Prema feldmaršalu Alexanderu došlo je do preklapanja operativnih zona.⁶⁴ Dakle, isti teritorij držale su dvije vojske. To je dovelo do svibanjske krize i taj je problem svakako trebalo riješiti dok se radilo na obnovi stanja u Europi. Kako su se na spornom teritoriju Julijske krajine našle i saveznička i partizanska vojska, trebalo je odrediti koji će dio pasti pod čiju kontrolu i hoće li jedna strana dobiti nešto. Feldmaršal Alexander još je 26. travnja 1945. odlučio da će se držati dogovora od veljače te godine pa bi po tome njegove snage zauzele njemu važne dijelove Julijske krajine poput Trsta i Pule. Ipak dva dana nakon toga dobio je zapovijed od Združenog generalštaba da okupira čitavu Julijsku krajinu, a to bi uključivalo i Rijeku te kvarnerske otoke.⁶⁵ Ovo su podržale i britanska i američka vlada. Taj plan predviđao je dogovor Sovjeta i Jugoslavije. Alexanderu je omogućeno provođenje plana ako i ne dođe do toga u slučaju da vojna nužnost tako zahtijeva. Zadnjeg dana travnja Alexander obavještava Tita o svojim planovima i traži od njega da obznani svoje. Tito, budući da vidi da su se planovi promijenili od Beograda, ne odgovara i, kako bi oslobodio čitavu Jugoslaviju i okružio neprijatelja, čim prije sastavlja novi plan za oslobođenje Istre, Trsta, Tržića i ostatka teritorija do rijeke Soče te čak i preko nje, sve do austrijske granice. Alexander se pokušavao dogovoriti s Titom da prizna savezničku upravu pa bi taj teritorij kasnije, kad bi se povukli, pripao Jugoslaviji. Informirao je Churchilla o tome, no on mu je 6. svibnja zabranio da radi takve dogovore.

⁶² Novak, 173.

⁶³ Isto, 176.

⁶⁴ Dimitrijević, 36.

⁶⁵ Novak, 195.

Tito je zatražio od Alexandera da se njegove snage povuku iz zona koje je ranije oslobodila njegova armija, a u kojima su se pojavile savezničke snage bez dozvole. Odmah drugi dan to se tražilo i od generala Bernarda Freyberga, koji je zapovijedao 2. novozelandskom divizijom.⁶⁶ Jugoslavenske su snage na području koje su oslobodile uvele odmah policijski sat te djelomičnu radnu obvezu. Sat je pomaknut na jugoslavensko vrijeme, a pripadnici jugoslavenskih snaga već su izvršili i prva uhićenja. Talijanskom stanovništvu to nije najbolje leglo te je počelo s negodovanjem. Već s pojavom prvih elemenata jugoslavenske vlasti, Talijani su krenuli tražiti pomoć od Saveznika, koncentrirajući pritisak na britansko zapovjedništvo generala Williama Georgea Gentryja. Vladalo je veliko nezadovoljstvo kod Talijana i lako su mogli izbiti neredi u gradu, a jugoslavenska je strana i dalje strogo držala do svog stajališta da se savezničke trupe povuku sa tog područja, no do toga nije došlo i situacija je postala znatno zamršenija i time puno teža za riješiti nego što se isprva mislilo.

Dana 8. svibnja britanski je general William Morgan predložio demarkacijsku liniju koja bi razdvajala područje jugoslavenske uprave od onog pod savezničkom upravom. Također navodi da bi priznali već postojeću jugoslavensku civilnu upravu u svom dijelu, ako bi ih njezin rad zadovoljio.⁶⁷ Tito to odbija što rezultira izrazito napetom situacijom. Na koncu je prema dogovoru zapovjednika 4. armija JA i britanskog 13. korpusa, generala Petra Drapšina i generala Johna Hardinga, prihvaćeno da Jugoslaveni privremeno imaju civilnu vlast te zone Julijske krajine, dok su savezničke snage trebale ostati na terenu i osigurati komunikacije prema unutrašnjosti i sjeveru. Konačni status ovog teritorija trebali su dogovoriti maršal Tito i feldmaršal Alexander. Tenzije jačaju 19. svibnja kada Alexander šalje poruku savezničkim vojnicima u kojoj osuđuje Tita. Prema toj poruci teritorijalne promjene trebale bi se dogoditi nakon temeljne analize i potpunog konzultiranja i razmatranja među raznim vladama koje se to tiče, no Titova je namjera da svoje namjere ostvari oružanom snagom i to podsjeća na Hitlera, Mussolinija i Japan.⁶⁸

Saveznici su bili nepopustljivi. Churchill je Alexanderu rekao da ne radi sporazum s Titom oko pripojenja Istre ili nekog dijela predratne Italije novoj Jugoslaviji i da to tek treba riješiti, ali da će se to pitanje rješavati za mirovnim stolom te da mu to svakako treba dati na znanje.⁶⁹ Pojavio se strah od izbijanja novog ratnog sukoba. Britanski premijer Churchill i američki predsjednik Truman raspravljali su o tom pitanju 14. svibnja, a Truman

⁶⁶ Dimitrijević, 24.

⁶⁷ Novak, 196.

⁶⁸ Isto, 197.

⁶⁹ Dimitrijević, 29.

je jasno pokazao stav da je protiv napada na Jugoslavena, osim ako oni to ne učine prvi. To je ponovio 16. svibnja i precizirao da bi ih se onda trebalo potisnuti dovoljno da se onemogući svaka nova agresija Jugoslavena.⁷⁰ Do smirenja situacije bilo je još puno posla. O stanju je pisao i Churchill u svojim memoarima gdje kaže da je Alexander u početku htio da Tito stavi pod savezničko zapovjedništvo svoje jedinice, barem u onim oblastima gdje djeluje saveznička vojska, no do toga nije došlo i zapravo su jugoslavenske patrola i straže uvelike onemogućavale kretanje savezničke vojske. Američke i britanske trupe nisu bile zadovoljne postupanjem jugoslavenskih trupa u Julijskoj krajini te je sve više jačao negativan stav prema Jugoslavenima, a rješenje da Saveznici dijele neku oblast sa Jugoslavenima ili da oni sami negdje upravljaju, postalo je neostvarivo.

Tito je bio nemoćan po pitanju stava Saveznika i već se određeni dio jugoslavenskih jedinica počeo povlačiti u drugoj polovici svibnja. Pokleknuo je uvidjevši i da neće imati podršku SSSR-a. Dana 20. svibnja Generalštab JA naredio je i jedinicama da se povuku iz Furlanije i prebace na lijevu obalu Soče, od Tolmina do Plave. To nije dobro leglo slovenskim partizanskom snagama, s obzirom na to da su taj prostor držali od početka svibnja, a osobito teško bilo je onima rodnom iz Beneške Slovenije jer su smatrali da je sad konačno završeno ujedinjenje sa Slovenijom. Tito je 21. svibnja odgovorio Alexanderu na njegovu poruku. Osjećao se ozlojeđeno što je prisutnost jugoslavenskih trupa bila smatrana sličnim kao što su bile metode osvajanja Hitlera, Mussolinija i Japanaca te je rekao da je jugoslavenska vojska istjerala neprijatelja sve do rijeke Soče i dalje, te da im se ne mogu pripisati karakteristike osvajanja.⁷¹ Isti je dan Tito obavijestio britanske i američke ambasadore u Beogradu da prihvata Morganovu liniju, no traži da jugoslavenska vojska bude dijelom Savezničke vojne uprave i da joj bude dozvoljeno da ostane na teritoriju pod savezničkom kontrolom i da saveznička uprava djeluje preko civilnih vlasti koje su već uspostavljene. Do 23. svibnja slovenska se partizanska vojska povukla iz Udina, Čividalea, Gumina i Tarančeta.

Ubrzo postaje sve jasnije da Tito polako gubi onu veliku podršku Staljina kakvu je imao, što omogućuje Saveznicima da pojačaju svoj pritisak na njega. Churchill je svoje mišljenje u vezi s preuzimanjem kontrole nad spornim teritorijem izrazio u svojoj poruci Staljinu u kojoj govori o sklonosti Titovih partizana da prigrabe sav teritorij na koji su prodrle, a da njihov prodor i uspjeh ne bi bili mogući bez napredovanja sovjetske vojske s istoka i sjevera te da feldmaršal Alexander nije držao dvadeset i sedam neprijateljskih divizija

⁷⁰ Isto, 36.

⁷¹ Novak, 198.

i potom ponudio predaju.⁷² Churchill smatra da Tito nije sam osvojio taj teritorij, već mu je u tome uvelike pomoglo djelovanje savezničkih snaga na zapadu te na istoku što je natjeralo Nijemce na povlačenje. Na terenu se javlja sve veća netrpeljivost između pripadnika savezničke vojske i pripadnika JA. Bilo je onih savezničkih zapovjednika koji su bili i za vojnu akciju protiv Titovih vojnika, a i Titovi vojnici više nisu gajili previše simpatija prema Saveznicima. Dakako, to dodatno pojačava pogled Saveznika na partizane kao komuniste i pogled partizana na Saveznike kao imperijaliste. Uz vojno-politički sukob javlja se i onaj ideološki. Saveznički su vojnici i nakon ratovanja u Italiji stekli određenu naklonost prema talijanskom stanovništvu, dok su došavši na ove prostore susreli slovensko stanovništvo, čiji im jezik i problemi nisu bili poznati. Dodatno je na njih utjecala i sva iscrpljenost od borbi u ratu te su se sami vojnici htjeli vratiti svojim kućama, a ova konfliktna situacija nije to dozvoljavala i svi su morali biti u stanju pripravnosti.

III.IV. Pogoršanje odnosa Jugoslavena sa Saveznicima u proljeće 1945. godine

Još prije oslobođenja Istre osjetio se ne baš prijateljski stav Jugoslavena prema zapadnim Saveznicima. Prema izvještaju britanske ambasade u Beogradu od 27. travnja 1945. navodi se da je bilo raznih slučajeva te da su mnogi Jugoslaveni, nakon što bi bili viđeni s britanskim vojnikom, bili privođeni od strane OZN-e. Isto tako partizani nisu nakon kraja rata prestali sa svojim propagiranjem socijalističke revolucije parolama poput: „*Za par godina osvojiti ćemo Ameriku.*“, „*Sa Sovjetskim Savezom osvojiti ćemo najprije Europu, a zatim i Ameriku*“, „*Svjetska revolucija se nastavlja i ona mora pobijediti*“ i drugim. Potvrdu tog neprijateljskog stava dao je i šef američke vojne misije u Beogradu Franklin Lindsay u proljeće 1945. godine. On je prije toga boravio među partizanima kao američki časnik za vezu. Kako je u ožujku stigao u Beograd, primijetio je da se odnosi Amerikanaca i Britanaca s partizanima sve više pogoršavaju i sam svjedoči o tome da onih nekadašnjih sastanaka, koji su bili ispunjeni prijateljskim osjećajima, više nema.⁷³ Nakon završetka rata u Europi njega je načelnik Generalštaba JA Arso Jovanović pozvao kako bi mu priopćio da okonča rad svoje misije i napusti zemlju, što je ovaj odbio tvrdeći da će se držati odluke ostanka do 4. srpnja i, unatoč njegovom divljenju doprinosu partizanskih snaga u ratu, na kraju se razgovor pretvorio u neugodnu raspravu o tome koliko su Saveznici pomagali partizanima i jesu li uopće trebali

⁷² Dimitrijević, 30.

⁷³ Isto, 31.

to. Do Amerikanaca i Britanaca doprle su vijesti da jugoslavenski vojni vrh smatra da bi moglo doći do rata između Zapada i SSSR-a. Dana 5. lipnja je Lindsay te britanskom šefu misije pukovniku Clarku zamjenik Arsa Jovanovića u Generalštabu uložio protest zbog nadlijetanja jugoslavenskog teritorija od strane savezničkih aviona i rečeno im je da je prostor sjeverozapadne Slovenije zabranjena zona te treba tražiti dozvolu tri dana prije leta. Slijedio je Lindsayjev upit Jovanovićevu zamjeniku vrijedi li isto tako i za sovjetske avione što je dovelo do novih neslaganja, a na kraju se ipak zamjenik Jovanovića složio da ne mijenja pravila za savezničke transportne avione kao za vojne.⁷⁴ Napetost je postajala sve veća i već u tih prvih mjesec dana nakon završetka rata u Europi netrpeljivost između zapadnih Saveznika i Jugoslavena postajala je sve veća. Samim time sporni teritorij u Istri postaje jedan od prvih na kojem su se sučelili Istok i Zapad i naznačuje lagani početak hladnog rata, a problem postaje sve složeniji.

III.V. Sporazumi o Julijskoj krajini 1945. godine

Saveznici su svojim sve jačim i otvorenijim pritiskom nastojali Jugoslavena natjerati na povlačenje i napuštanje koridora Trst - Gorica - Tržić. Truman je Churchillu 12. svibnja poručio u pismu da Saveznici moraju biti uporni u svojoj namjeri da upravljaju Pulom, Trstom i teritorijem koji omogućava efikasnu obranu linije komunikacije koja vodi kroz Tržić i Goricu.⁷⁵ Churchill je Trumanu iznio kako Alexander treba poduzeti određene korake kako bi osigurao svoju upravu nad tim područjem i nužan je pritisak na Jugoslavena da napuste Trst i Pulu. Truman je 21. svibnja predložio da savezničke snage izvrše demonstraciju sile i na terenu i u zraku kako bi Tito njihove namjere ozbiljnije shvatio. Jedinice 8. armije 22. su svibnja počele pokrete s namjerom da zaštite komunikacijski pravac Trst – Gorica - Tribiž i drugi su dan već stigle 8 kilometara od Gorice, što je odmah natjeralo jugoslavensku vladu da smiri situaciju obznaneći svoju spremnost na pregovore.⁷⁶ Ovaj sve veći pritisak i čvršći stav pogodio je Saveznicima i po pitanju podrške SSSR-a Jugoslaviji te je i Staljin, vidjevši to, odustao od pomoći Jugoslavenima oko Trsta.

Pregovori su počeli 25. svibnja i trajali dva tjedna u Beogradu. Savezničke vlade zahtijevale su da se Titove trupe povuku iz prostora zapadno od Morganove linije te da tamo Alexander organizira savezničku vojnu upravu. Nakon daljnjih pregovora kompromis je

⁷⁴ Dimitrijević, 32.

⁷⁵ Milkić, 96.

⁷⁶ Dimitrijević, 37.

postignut.⁷⁷ Sporazum o Julijskoj krajini potpisan je između Jugoslavije s jedne strane te Velike Britanije i SAD-a s druge 9. lipnja u Beogradu. Potpisali su ga jugoslavenski ministar vanjskih poslova Ivan Šubašić te ambasadori Velike Britanije Ralph Stevenson, odnosno SAD-a Richard Paterson.⁷⁸ Taj sporazum o privremenoj vojnoj upravi u Julijskoj krajini, prema kojem pitanje pripadnosti teritorija ostaje otvoreno do njegova konačnog rješenja, potpisale su vlade SAD-a, Velike Britanije i Jugoslavije. Po prvoj točki tog sporazuma Trst s okolicom i Pula stavljeni su u nadležnost savezničkog vojnog vrha. Prema drugoj točki regulirano je ograničenje za snage JA na tom području te je broj jugoslavenskih trupa sveden na 2 000 maksimalno, računajući sve činove. Oni će okupirati jedan distrikt koji će odabrati saveznički vrhovni zapovjednik zapadno od naznačene linije, a prijelaz u druge dijelove područja neće biti dozvoljen. Treća točka regulirala je mogućnost da manja jugoslavenska misija može biti pridodana štabu 8. armije kao promatrač.⁷⁹ Dana 12. lipnja u 8 sati bilo je zakazano povlačenje jugoslavenskih snaga na demarkacijsku Morganovu liniju. Sporni teritorij bio je podijeljen na dvije zone: A koja se odnosila na Trst i okolicu s američkom upravom i B koju su činili sjeverozapadna Istra i Slovensko primorje s jugoslavenskom vojnom upravom.

Mario Mikolić navodi da je ova podjela spornog teritorija bila najbliža stvarnoj etničkoj graničnoj crti, unatoč oštećenosti Slovenije, koja ipak nije odgovarala ni geostrateškim, ni političkim, ni gospodarstvenim interesima svih strana koje su bile zainteresirane.⁸⁰ Također navodi da je to bio jedan od najapsurdnijih kompromisa koji nije mogao rezultirati dugoročnijim rješenjem. Ovo stanje neće se dugo održati, već će dvije godine nakon toga doći do promjena.

Povlačenje jugoslavenskih snaga uskoro je bilo završeno, dok je u Zoni A ostao odred od 2000 jugoslavenskih boraca. Odred su činili po jedan bataljun iz 20., 26., i 43. partizanske divizije te divizija artiljerije i tenkovska četa, a još je prema usmenoj naredbi načelnika štaba 4. armije generala Pavla Jakišića od 8. lipnja iz slovenske 2. divizije Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) određeno da odredu u Zoni A pristupi 400 Slovenaca.⁸¹ Zapovjednikom odreda postao je pukovnik Dragomir Benčić, a za načelnika štaba postavljen je potpukovnik Franjo Bavec Branko.

⁷⁷ Novak, 199.

⁷⁸ Milkić, 102.

⁷⁹ Dimitrijević, 41.

⁸⁰ Mikolić, 372.

⁸¹ Dimitrijević, 42.

Kako su se jugoslavenske snage počele povlačiti, tako su savezničke krenule u okupaciju teritorija koji je prema beogradskom sporazumu pripao njihovoj vojnoj upravi. Već 16. lipnja jedan je njihov izviđački odred krenuo iz Trsta za Pulu te se vratio bez ljudstva drugi dan. Nakon toga krenula je glavnina savezničkih snaga određena za Pulu sa 650 motornih vozila, a 310 od njih ostalo je u Puli. Jugoslavenske su snage bile dužne sudjelovati u pratnji savezničkim snagama.

Od 13. do 20. lipnja vodili su se u Devinu razgovori između delegacije JA s predstavnicima Saveznika na Sredozemlju u stožeru 13. armijskog korpusa britanske 8. armije o provođenju sporazuma od 9. lipnja. Razmatralo se o sastavu i dislokaciji jugoslavenskog odreda pod savezničkom vojnom upravom, sastavu, namjeni i djelokrugu rada jugoslavenske vojne misije pri stožeru 8. armije, civilnoj vlasti pod savezničkom vojnom upravom, ratnom plijenu koji su zaplijenile jugoslavenske snage, kretanju stanovništva, korištenju komunikacija te drugim pitanjima.⁸² Na koncu je Devinski sporazum potpisan 20. lipnja. Njime je precizirana linija razgraničenja, utvrđen smještaj za 2000 jugoslavenskih vojnika u Zoni A, utvrđeni su modaliteti savezničkog zaposjedanja Pule, omogućen je slobodni prelazak iz jedne u drugu zonu te omogućena organizacija željezničkog i pomorskog prometa između dvije zone.⁸³ Prema sporazumu, Odred JA opskrbljivali su Britanci, osim kad su u pitanju oružje, municija i vozila. Odred je vezu s JA uspostavljao preko savezničkog zapovjedništva. Vidi se da su Britanci vodili računa o tome da Odred JA ne bi u tajnosti, bez njihova znanja, radio nešto što njima ne bi bilo po volji. Što se tiče jugoslavenske vojne misije u Stožeru 8. armije, ona je prema sporazumu imala u svom sastavu jednog pukovnika, šest viših časnika te još pratnju i vozila, a funkcija joj je bila da pomaže zapovjedniku 8. armije u odnosu s jugoslavenskim odredom u Zoni A te s jugoslavenskom vladom. Usto je sporazumom dogovorena i kontrola sidrišta, pokreta jedinica, a sav ratni plijen potvrđen je kao vlasništvo JA.⁸⁴ Jugoslavenska misija imala je tako mogućnost praćenja situacije u Zoni A i u njezinoj okolini u sjeveroistočnoj Italiji. Ipak, saveznička strana dosta je otežavala rad toj misiji kontrolirajući ih na neke druge načine i zbog toga se delegacija već 1946. vraća u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ). U Trstu 1945. Generalštab JA formirao je i komisiju za ratni plijen u sklopu koje je djelovalo i nekoliko članova bivše vojne delegacije vezano uz obavještajni rad. Kad je ona rasformirana, a formirana nova Privredna delegacija FNRJ pri

⁸² Dimitrijević, 46.

⁸³ Milkić, 106.

⁸⁴ Dimitrijević, 47.

Savezničkoj vojnoj upravi, obavještajci su ostali u tom novom sastavu, no savezničke službe dosta su pažljivo pratile djelovanje Jugoslavena.

Što se tiče jugoslavenske civilne uprave, ona će ostati tamo gdje prema vrhovnom savezničkom zapovjedniku djeluje zadovoljavajuće, no saveznička vojna uprava bit će ovlaštena da koristi bilo koji civilni autoritet koji im se čini najbolji u bilo kojem mjestu i da mijenja administrativne osobe po vlastitom nahođenju.⁸⁵ Dolazi do novih problema između jugoslavenske i savezničke strane nakon odluke savezničkog zapovjedništva od 24. listopada 1945., kada je ono odlučilo krenuti s ukidanjem jugoslavenske civilne uprave u Zoni A. Naime, Saveznici su se bojali da će doći do određenih ilegalnih aktivnosti jugoslavenskih organa ako oni nastave djelovati. Iako se zbog raspuštanja komunističkih narodnih odbora i deranja Titovih slika javlja nezadovoljstvo kod tršćanskih komunista, dio stanovništva bio je zadovoljan tvrdeći da je na području gdje dolaze Englezi sloboda potpuna te ih narod prima s dosta simpatije. Također, prema sporazumu su se svi uhićeni i deportirani stanovnici trebali vratiti, izuzev onih koji su imali jugoslavensku nacionalnost 1939. Usto je jugoslavenska vlada morala vratiti svu imovinu koju je konfiscirala ili uklonila. Važno je naglasiti da Beogradski sporazum ni u kojem smislu nije predviđao konačno raspolaganje bilo kojim dijelom Julijske krajine.

Tito je tako popustio što se tiče Trsta. Između ostalog, govorilo se da je to zbog izostanka podrške Staljina, no treba naglasiti da je Titov plan bio da se sa savezničkom vojskom susretne oko Soče. Imao Tito potpunu podršku Staljina ili ne, uvelike je sve ovisilo o njemu. Tito je zapravo svojim pokušajem da pod kontrolu stavi čitavu Julijsku krajinu otkrio namjeru da kontrolira čitavu regiju. Treba reći da su partizani u Trstu pokušali postaviti potpunu političku kontrolu. Nastojalo se likvidirati sve što je predstavljalo prošlost, posebice talijansku institucionalnu prisutnost. To je sve krenulo od vojne okupacije koja je bila temeljem uspostavljanja potpune kontrole. Mnogo Talijana otišlo je iz Istre u tom razdoblju. Sva ta uhićenja narodnih neprijatelja vodila je OZNA, čije je čitavo rukovodstvo za Sloveniju bilo u Trstu jer Ljubljana još nije bila slobodna. Postoje talijanski podatci koji govore da je jugoslavenska vlast u Trstu i Gorici uhitila 6 000 ljudi, a od njih je likvidirano 1 150.⁸⁶ Ipak, partizani potpunu kontrolu nisu uspjeli uspostaviti te su na koncu popustili Saveznicima čime se situacija promijenila, no vidi se namjera Tita da se što bolje obračuna s političkim protivnicima i učvrsti svoju vlast u Trstu, kao i u drugim gradovima, ali mu ipak to nije uspjelo.

⁸⁵ Novak, 200.

⁸⁶ Dimitrijević, 43.

Za preostali dio spornog teritorija, to jest širu zonu Julijske krajine, Rijeke i Slovenskog primorja formirana je Vojna uprava Jugoslavenske armije (VUJA). Na čelo te uprave stupa general Petar Drapšin, no ubrzo ga mijenja general Vječeslav Holjevac. Za to vrijeme jugoslavenski odred biva smješten u selu Repentabor kod Sežane, koja je u talijanskom dijelu, dok je centar OZN-e za Primorsku bio u Ajdovščini i obuhvaćao je cijelu Primorsku, Kras i gradove na Slovenskom primorju.⁸⁷ Kao pomoć OZN-i djelovala je lokalna paravojna organizacija Narodna zaštita, a tu su još sudjelovale i neke manje jedinice KNOJ-a s ovog područja.

Jugoslaveni nisu imali svoje delegate samo među Saveznicima, već je u jesen 1947. u Rimu formirano Jugoslavensko vojno izaslanstvo. Prvi izaslanici bili su Janez Jezeršek i Rudolf Kodrič, obojica Slovenci. Ti izaslanici radili su u dosta teškim uvjetima zbog hladnih i strogo službenih vojnih odnosa Italije i Jugoslavije. Nisu smjeli napuštati Rim bez dozvole, nisu bili ni pozivani u posjete jedinicama i ustanovama Talijanske vojske, a znali su biti i praćeni.⁸⁸ S obzirom na to da je to bilo vrijeme kada je još pitanje oko Trsta bilo nerazriješeno i neće biti još neko vrijeme, normalno je da su bili strogi odnosi između dvije zemlje koje spore oko njega i njegove okolice te da su jugoslavenskim izaslanicima određene stvari bile uskraćene. Ipak, Talijani su im svakako mogli boravak učiniti nešto ugodnijim. Pojedine poteškoće javljale su se u radu izaslanika zbog raznih njihovih propusta koji su uglavnom bili uzrokovani zakašnjelom smjenom izaslanika. Isto tako rad im je bio otežavan zbog čestih kadrovskih promjena između 1946. i 1953. godine zbog čega izaslanstvo tada nije imalo šefa. Za velik dio informacija u to vrijeme pobrinuli su se razni obavještajni centri te izviđačke jedinice JA u zahvatu granice prema Italiji. Oni su pratili i savezničke i talijanske aktivnosti.

III.VI. Porast napetosti između jugoslavenske i savezničke zone 1945.-1946.

Nakon potpisivanja sporazuma u Beogradu i u Devinu te u godinama uoči Mirovne konferencije u Parizu, problemi na spornom teritoriju pod savezničkom te jugoslavenskom vojnom upravom nisu prestajali i suradnja dviju uprava nije bila na potrebnoj razini. Međusobni kontakti dviju vojnih uprava zasnivali su se na pokušajima rješavanja svakodnevnih problema stanovništva. Bilo je zatim i različitih intervencija zbog kršenja postignutih dogovora, a događali su se i mnogobrojni incidenti na graničnoj liniji između

⁸⁷ Dimitrijević, 47.

⁸⁸ Isto.

dviju zona. Bilo je ideološki motiviranih sukoba koji su se manifestirali kroz izazivanje nereda i organiziranje štrajkova.

U razdoblju od 10. srpnja do 7. rujna 1945. britanska je ambasada jugoslavenskom Ministarstvu vanjskih poslova uputila tri protestne note u vezi s kršenjem paragrafa 8, Dodatka E vojnog sporazuma u Devinu, kojim je britansko-američkim vojnim vlastima bilo priznato pravo neograničenog kretanja na jednom određenom putu između Trsta i Pule. U noti od 10. srpnja britanski vojni ataše tražio je da se poštuju utvrđene olakšice savezničkim vojnim vlastima, dok je u noti od 17. kolovoza ponovljen takav zahtjev i navedeni su konkretni incidenti. Britanska vlada ukazala je na to da Devinskim sporazumom nije bilo utvrđeno da saveznički oficiri moraju imati posebne dozvole za putovanje niti im je zabranjeno nošenje oružja. Ukazano je na incidente od kojih se prvi dogodio 31. srpnja na jugoslavenskom cestovnom punktu kada je dvojici pripadnika 13. korpusa oduzeto oružje i bili su primorani vratiti se u Trst. Sličnih incidenata bilo je i tijekom kolovoza.⁸⁹

U to vrijeme bilježe se novi pokreti kako savezničkih, tako i jugoslavenskih snaga. U studenom 1945. godine u Udine stiže oko 8 000 vojnika 2. poljskog korpusa britanske armije. Zapovjednik im je bio Stanislaw Anders. U narednom mjesecu 700 vojnika iz te jedinice pojavljuje se bez oznaka u Trstu, a koncentracija poljske vojske nastavljena je i početkom iduće godine pa je već u veljači praktički cjelokupna grupacija Stanislaw Andersa došla u zonu Bolonja – Rimini – Padova – Venecija – Trevizo - Udine. U to vrijeme šire se glasine da bi ta poljska jedinica trebala zamijeniti američku 89. diviziju stacioniranu u Zoni A.⁹⁰ Na prostoru oko Trsta u to vrijeme osnovu je snaga JA činila dalmatinska 26. armija pod vodstvom pukovnika, a kasnije generala Ante Banine. Ona je imala zapovjedništva u Pazinu i Postojni, a 1947. postaje kombinirani Odred JA u Zoni A. Tu su još bile i snage 7. banijske divizije, koja je 1945. premještena iz Rijeke na prostor koji postaje dijelom Zone B. Kao odgovor na pomicanje Poljaka, i jugoslavenske trupe radile su određene pokrete. Iz Makedonije je u Sloveniju preseljena 2. tenkovska brigada od 8. do 14. veljače 1946. godine. Iz Hrvatske prebacuju 28. diviziju, dok je njezina 21. slavonska brigada stigla u noći s 26. na 27. veljače 1946. u Zonu B gdje ulazi u sastav glavne snage Odreda JA u Zoni B, dakle 26. divizije.⁹¹ Saveznici su ubrzo reagirali na pokrete savezničkih snaga te je iz State Departmenta još u veljači poručeno da bi se jugoslavenske snage koje se približavaju trebale povući.

⁸⁹ Milkić, 170.

⁹⁰ Dimitrijević, 49.

⁹¹ Isto, 50.

U lipnju iste godine javljaju se nove napetosti. Između ostalog, dolazi do sve većih pokreta vojnih snaga. To se prije svega odnosi na britansku 56. diviziju, no i neke druge. Bilo je preleta savezničkih aviona, prebacivanje protivnika jugoslavenskog režima u Zonu B, a bilo je i atentata na časnike u Trstu. Suradnja savezničke i jugoslavenske vojne uprave nije bila čvrsta. Incidenti su se događali svako malo. Upravljanje spornim teritorijem na području Julijske krajine bilo je otežano i jednoj i drugoj strani.

IV. TRŠČANSKO PITANJE DO REZOLUCIJE INFORMBIROA 1948. GODINE

IV.I. Pariška mirovna konferencija 1947. godine

U vrijeme dok su napetosti između savezničke i jugoslavenske strane postajale sve jače, u Parizu se raspravljalo o konačnom sastavljanju mirovnih ugovora s Italijom, Finskom, Mađarskom, Bugarskom te Rumunjskom i razrješenu spornih pitanja nakon završetka Drugog svjetskog rata. Između ostalog, raspravljalo se i o konačnom razgraničenju Jugoslavije i Italije. Prije same Mirovne konferencije koja je trajala od 29. srpnja do 15. listopada 1946. o najvažnijim su pitanjima raspravljali ministri vanjskih poslova četiriju zemalja pobjednica, odnosno Vijeće ministara vanjskih poslova, dakle britanski ministar Ernest Bevin, ruski Vjačeslav Molotov te francuski Georges Bidault i američki državni tajnik James F. Byrnes. Njima je prijedlog o razgraničenju Jugoslavije i Italije trebala donijeti komisija koja je prethodno boravila na prostoru Julijske krajine kako bi sama proučila situaciju i donijela najbolje rješenje. Komisija se sastojala od četiri delegacije, svaka iz jedne od te četiri zemlje i na koncu je svaka svom ministru dala svoj prijedlog.

Komisija je svoje zaključke predala 29. travnja 1946. na konferenciji Vijeća ministara vanjskih poslova koja je trajala od 25. travnja do 16. svibnja 1946. Dugo je trajala rasprava o konačnom određenju granica. Za Jugoslaviju je najpogodniji bio ruski prijedlog, dok je američki i britanski puno više išao u korist Italije. Prema ruskom prijedlogu, Jugoslavija bi dobila čitavu Julijsku krajinu s Tržićem, Goricom, goričkim brdima, Krminom, Čedadom (Cividale), Beneškom Slovenijom i Kanalskom dolinom.⁹² Američki i britanski prijedlog bili su gotovo identični. Prema njima bi se do Dolenja granica poklapala sa starom austrijskom granicom, zatim zaobilazi Goricu, ide preko Krasa i Istre ostavljajući Italiji Trst, zapadnu i južnu Istru.⁹³ Francuska je linija za Jugoslaviju bila povoljnija nego američki i britanski prijedlog, iako je imala neke sličnosti s njihovim prijedlozima. Prema njoj bi Jugoslaviji ostala čitava Istra, izuzev Bujštine i Koparštine sjeverno od donjeg toka Mirne te zapadno od Oprtlja, te bi njome Italiji pripali Gorica, Tržić, Trst, Koper, Pula, Piran i Umag. Govor je pred Vijećem četvorice ministara vanjskih poslova 3. svibnja održao i Edvard Kardelj. Istaknuo je da su prijedlozi Amerikanaca, Francuza i Britanaca dosta nepovoljni za Jugoslaviju kako nacionalno, tako i geografski. Smatrao je da bi Jugoslavija bila dosta ekonomski oštećena gubitkom Gorice i Trsta, koji su njoj bili vrlo važni, dok su za Italiju

⁹² Milanović, Božo. *Istra u dvadesetom stoljeću: 2. Knjiga*. Pazin: Josip Turčinović d.o.o., 1996., 306 (dalje Milanović).

⁹³ Milkić, 125.

nebitni. Posebno je ukazao na činjenicu da predložene granice najveći grad pokrajine, Trst, ostavljaju Italiji i pričao da s moralno-političke strane ta odluka predstavlja grešku jer je tijekom rata Trst bio osnovno uporište fašističke vlade za agresiju prema Jugoslaviji, Balkanu i Srednjoj Europi.⁹⁴ Njegov govor podržalo je i stanovništvo Julijske krajine. Zapadni saveznici bili su čvrsti u svom stavu i nikako se nisu mogli dogovoriti s Molotovom, već su bili predložili sastajanje Mirovne konferencije 15. lipnja. Tamo bi se glasanjem odlučivalo i oni su bili uvjereni u svoju većinu. Molotov je pristao na to, ali samo ako se oni međusobno prije dogovore jer bi u protivnom takav postupak bio suprotstavljen zaključcima donesenim na konferenciji u Potsdamu, koja je trajala od 17. srpnja do 2. kolovoza 1945. Konačno razgraničenje između Jugoslavije i Italije nije dogovoreno te su se trebali ponovno sastati.

Novi sastanak Vijeća ministara trajao je od 15. lipnja do 15. srpnja 1946. Razgovori su se dosta oduljili i niti jedna strana nije popuštala. Bidault je tada prvo predložio da Trstom i njegovim zaleđem u periodu od deset godina upravljaju Ujedinjeni narodi. Molotov je to u principu prihvatio, dok su ostala dvojica odbila. Bidault je kasnije predložio da Jugoslaviji treba pripasti teritorij istočno od francuske linije, a da se internacionalizira grad i pristanište s teritorijem koji ide zapadno od francuske linije od Devina na zapadu do Novigrada na jugu. Tako bi Italiji pripali Trst, Gorica i Trbiž. Molotov je prihvatio bez izmjene francuski prijedlog, a ostali su se složili s francuskom linijom granice, dok su za internacionalizaciju tražili još vremena. Molotov je predložio da se kao osnova za organiziranje uprave u toj zoni uzme francuski prijedlog s izmjenama i predložio je da se trajanje uprave ne ograniči te da 4 velike sile, Jugoslavija i Italija, ne biraju upravno vijeće međunarodne zone, već da ga izabere skupština koju bi birao narod sa internacionaliziranog teritorija.⁹⁵ Vijeće je ministara 3. srpnja objavilo svoju odluku u vezi s razgraničenjem Jugoslavije i Italije i stvaranja Slobodnog Teritorija Trsta (STT).⁹⁶

Pregovori o miru imali su poseban utjecaj na lokalnu situaciju u Zoni A. Tamo su postojali protalijanski blok i prokomunistički blok koji je podržavao jugoslavenske zahtjeve. Obje su strane u to vrijeme izvodile razne manifestacije kada je trebalo donijeti važne odluke. Nakon što je obznanjena odluka Vijeća ministara vanjskih poslova, obje su strane napale Savezničku vojnu upravu u Zoni A. Talijani su organizirali masovne demonstracije, dok su komunisti organizirali štrajk. Kasnije, tijekom trajanja Pariške mirovne konferencije, kada je

⁹⁴ Milkić, 126.

⁹⁵ Isto, 127.

⁹⁶ Novak, 256.

postalo jasnije koji će dio Julijske krajine pripasti Italiji, koji Jugoslaviji i koji STT-u, stanovništvo se na neko vrijeme smirilo.⁹⁷

Mirovna konferencija u Parizu počela je dana 29. srpnja i trajala je sve do 15. listopada 1946. godine. Na konferenciji je sudjelovala 21 zemlja. Uz četiri vodeće velesile, SAD, SSSR, Veliku Britaniju i Francusku, bile su još i Kina, Bjelorusija, Ukrajina, Indija, Australija, Belgija, Nizozemska, Čehoslovačka, Poljska, Brazil, Južna Afrika, Grčka, Etiopija, Novi Zeland i Jugoslavija.⁹⁸ Velik broj zemalja na konferenciji i nije bio baš naklonjen Jugoslaviji. Na kraju je u noći s 9. na 10. listopada prihvaćen francuski prijedlog granične linije te granice Slobodnog Teritorija Trsta. Još se raspravljalo samo o ustavu STT-a, a konačna redakcija ugovora prepuštena je Vijeću ministara vanjskih poslova. Jugoslavenska delegacija ranije je otišla iz Pariza i nije htjela čekati završetak Mirovne konferencije. Kardelj, koji je vodio delegaciju, posebnim je pismom predsjedniku Francuske izjasnio nezadovoljstvo radom konferencije jer se radilo o, za Jugoslaviju, vrlo važnim pitanjima o kojima se odlučivalo u korist posebnih skupina država i da Jugoslavija ne želi potpisati takav ugovor, iako je i dalje spremna na suradnju sa Saveznicima. Mirovni ugovor s Italijom potpisan je 10. veljače 1947., a na koncu ga je potpisala i Jugoslavija. U članku 3 prvog poglavlja Ugovora o miru nazvanom Teritorijalne odredbe, određene su granice između Republike Italije i FNRJ, dok člankom 4 granice između Republike Italije i STT-a, a stavom 1. članka 11 utvrđeno je da Italija ustupa puno pravo suvereniteta nad teritorijem, koji se nalazi između novih granica Jugoslavije, određenih člancima 3 i 22, i talijansko-jugoslavenske granice koja je postojala 1. siječnja 1938. godine.⁹⁹ Tijekom potpisivanja mirovnog ugovora, jugoslavenski ministar vanjskih poslova Stanoje Simić izjavio je da Jugoslavija potpisuje mirovni ugovor i da će ga poštovati kao svoj doprinos miru, ali da se ne može odreći aspiracija na teritorij za koji smatra da ima pravo na njega.¹⁰⁰ Jugoslavenska je vlada bila nezadovoljna mirovnim ugovorom, kao i Italija pa će stoga pitanje revizije u narednim godinama ostati vrlo otvoreno.

IV.II. Formiranje Slobodnog Teritorija Trsta 1947. godine

Na temelju 21. članka Pariškog mirovnog ugovora od 16. veljače formirana je država Slobodni Teritorij Trsta, teritorij omeđen graničnom crtom i Jadranskim morem. Prema tom

⁹⁷ Novak, 257.

⁹⁸ Milanović, 311.

⁹⁹ Mandić, Davor. *Od Ugovora o miru do Londonskog memoranduma (rujan 1947. – listopad 1954.) : I. Dio // Nova Istra*. 43, 1-2 (2011.), str. 233-263., 234 (dalje Mandić)

¹⁰⁰ Milkić, 141.

članku utvrđeno je da su STT priznale Savezničke i udružene sile kao i Italija. Njegov teritorijalni integritet i nezavisnost jamči Vijeće sigurnosti UN-a. Prema stavku 2 suverenitet Republike Italije nad teritorijem STT-a prestat će, a stavkom 3 utvrđuje se da će se ratifikacijom Ugovora o miru i prestankom suvereniteta Italije Slobodnim Teritorijem Trsta upravljati sukladno odredbama Instrumenta o privremenom režimu koji je izradilo Vijeće ministara vanjskih poslova, a potvrdilo Vijeće sigurnosti.¹⁰¹

Nakon što je potpisan Mirovni ugovor i dogovorena podjela spornog teritorija među Jugoslavijom, Italijom te novonastalim STT-om trebalo je uspostaviti novoodređene privremene granice, a kako bi to što bolje na samom teritoriju prošlo, oformljena je komisija u Trstu 28. veljače 1947. koja bi uspostavila te nove privremene granice. U komisiju su pozvani i predstavnici Jugoslavije te Italije i velike su prepreke komisiji predstavljali upravo njihovi nacionalni osjećaji. Posebno težak dio za komisiju bilo je to što je morala razdvojiti etnički slovenski prostor Goričke oblasti. Kad su konačno odredili granicu, postavili su bijele stupove u zemlju, no kad su se vratili drugi dan, ti su stupovi nestali ili ih je zapadnije prebacilo lokalno stanovništvo.¹⁰²

Prema Mirovnom ugovoru, većina Zone B spornog teritorija pripala je Jugoslaviji, dok su izuzetak bili okruzi Koper i Buje koji su pripali STT-u. Koper je bio slovenski, a Buje hrvatski, no oba okruga imala su velik broj Talijana u svojim gradovima i okolici. Budući da je nadležnost nad Koproj imao Oblasni NO za Slovensko primorje, a nad Bujama Oblasni NO za Istru, oba su kotara odlučila da se iz njih stvori nova istarska oblast i da se stavi u nadležnost oblasnog izvršnog NO-a. Tako je na zasjedanju oblasne narodne skupštine u kolovozu 1947. odabran izvršni odbor koji će sačinjavati petnaestero ljudi, među kojima će biti sedam Talijana, pet Slovenaca i tri Hrvata.¹⁰³ Ta dva okruga postala su dijelom jugoslavenske zone STT-a i tamo se nastojao održati komunistički poredak, kao što je bilo u ostatku teritorija koji je pripao Jugoslaviji.

Zona A Julijske krajine bila je podijeljena na tri dijela. Sav teritorij istočno od francuske linije razgraničenja pripao je Jugoslaviji, dok je onaj dio zapadno od te linije pripao ili Italiji ili anglo-američkoj zoni STT-a. Iako se još nije znalo kad točno Mirovni ugovor stupa na snagu, krenule su pripreme za to vrijeme, pa tako i počinje selidba Talijana iz Pule u Italiju ili anglo-američku zonu STT-a. Sjevernije, mnogi Slovenci napuštaju prostor uz Soču gdje su živjeli. Bilo je to kod Talijana zbog nacionalnih osjećaja, ali i straha od komunističke

¹⁰¹ Mandić, 234.

¹⁰² Novak, 260.

¹⁰³ Isto.

vlasti, dok Slovenci odlaze uglavnom zbog ideoloških i ekonomskih razloga. Odbijali su živjeti pod komunističkom vlašću i socijalističkim gospodarstvom.¹⁰⁴

Teritorij STT-a ukupno iznosi 738 km². Taj teritorij podijeljen je privremeno na dvije zone, A i B. Zona A bit će pod anglo-američkom vojnom upravom te čini 222 km² od ukupnog teritorija. Nju su, osim grada Trsta, činile još općine Devin-Nadbrežina, Zgonik, Repentabor, Dolina i Milje (Muggia). Druga i južna Zona B činila je 510 km² od ukupnog teritorija zajedno sa 78 km obale. Nju je sačinjavalo područje Bujštine i Koparštine, a čine ju sljedeće općine: Ocizla-Klanec – katastarska općina Mihelj (Mihelli), općina Dolina – katastarske općine Osp i Sočerba, općina Dekani (Decani) – katastarske općine Tinjan (Antignano), Sv. Anton (San't Antonio), Sv. Nedjelja (Santa Domenica) i Dekani (Decani), dio općine Milje (Muggia) – katastarska općina Škofije (Scoffie), općina Marezige (Maresego) – katastarska općina Pomjan (Pagnano) te općine Koper (Capodistria), Izola (Isola), Piran (Pirano), Buje (Buie), Novigrad (Cittanova), Umag (Umago), Brtonigla-Verteneglio, općina Grožnjan-Grisignana (bez katastarske općine Završje - Piemonte i Šterne – Sterna) i općina Oprtalj – Portole (bez općine Topolovac – Topolovaz).¹⁰⁵

Prema popisu stanovništva iz 1910. na teritoriju STT-a živjelo je ukupno 265 530 ljudi. Od toga 175 731 ljudi talijanskog govornog jezika, a 89 777 slavenkog govornog jezika, odnosno slovenskog i hrvatskog. Talijanska većina nastanjivala je veća naselja, to jest općinske centre i predstavljala je više nepovezane enklave, dok je slavensko stanovništvo činilo više povezano etničko područje. Zona je A, prema podacima savezničke vojne uprave iz 1950. imala ukupno 309 000 stanovnika pri čemu ih je samo u Trstu bilo 200 000.¹⁰⁶ Prema popisu stanovništva izvršenom na prostoru Zone B pod jugoslavenskom vojnom upravom 1. listopada 1945., tamo je živjelo ukupno 68 552 stanovnika pri čemu je bilo 36 279 Slavena, odnosno Slovenaca i Hrvata te 29 965 Talijana, a 2 212 neopredijeljenih i 96 ostalih. Slavensko stanovništvo bilo je kompaktno na cijelom svom etničkom teritoriju, dok je talijansko stanovništvo najviše, dakle njih 73%, živjelo u 6 naselja, a to su Koper, Izola, Piran, Buje, Umag i Novigrad.¹⁰⁷ Na prostoru Zone B djelovali su organi vlasti, koji su bili utemeljeni još za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ravnopravnost Talijana te Hrvata i Slovenaca jamčena je Ugovorom o miru, a prema članku 7 Stalnog statuta utvrđeno je da će službeni jezici biti talijanski i slovenski, dok bi ustavom trebalo biti uređeno kada se kao treći službeni jezik može koristiti hrvatski.

¹⁰⁴ Novak, 262.

¹⁰⁵ Mandić, 235.

¹⁰⁶ Novak, 268.

¹⁰⁷ Mandić, 236.

Potpisivanjem Ugovora o miru 10. veljače te deponiranjem potpisanih dokumenata četiriju velesila kod francuske vlade 15. rujna 1947., prestaje talijanski suverenitet nad novoustrojenim teritorijem STT-a. Unatoč odredbi člana 90 Ugovora o miru da je za njegovo stupanje na snagu dovoljna ratifikacija četiriju velikih sila, dakle SAD-a, Velike Britanije, Francuske i SSSR-a, taj dan su kod francuske vlade položeni i instrumenti o ratifikaciji od strane Italije, Jugoslavije, Indije i Kanade. Dan nakon ratifikacije Ugovora o miru Ukazom o proširenju važnosti Ustava, zakona i drugih pravnih propisa FNRJ-a, na područje pripojeno teritoriju FNRJ-u po ugovoru o miru s Italijom je potvrđeno i ozakonjeno postojeće pravno stanje u Istri, Rijeci i Slovenskom primorju. Člankom 2 Ukaza na pripojenom su novooslobođenom području postali važeći svi zakoni, uredbe, pravilnici i drugi pravni propisi FNRJ-a, a na snazi su ostali svi pravni propisi koje su ih donijeli revolucionarni organi narodne vlasti, a da nisu bili u suprotnosti sa saveznim zakonima i pravnim propisima.¹⁰⁸ Tako je konačno suverenost Italije nad spornim teritorijem prestala. Promijenjen je pravni status savezničkih vojnih snaga. Okupatorovo upravljanje teritorijem, koji je prije Drugog svjetskog rata pripadao Italiji prestalo je, dok su vojne postrojbe SAD-a i Velike Britanije u Zoni A te jugoslavenske u Zoni B dobile mandate za upravu na teritoriju STT-a.

Država Slobodni Teritorij Trsta bila je zamišljena kao tampon-država. Ona je obuhvaćala teritorij koji je zanimao dvije strane, to su bile Republika Italija i FNRJ. One se nisu mogle dogovoriti oko tog spornog teritorija i stoga je nastala ta nova država, nezavisna kako od jedne, tako i od druge zainteresirane strane. Vijeće sigurnosti UN-a bilo je dužno osigurati poštovanje Statuta, pogotovo u pogledu zaštite prava čovjeka te je bilo dužno osigurati red i sigurnost na teritoriju STT-a. Teritorij STT-a trebao je biti demilitariziran i neutralan. Na tom teritoriju nisu se smjele nalaziti postrojbe nijedne zemlje bez dopuštenja Vijeća sigurnosti. Zabranjene su bile i poluvojne formacije te vojne vježbe. Statutom je također određeno da STT neće zaključivati nikakve vojne sporazume ni s jednom zemljom, niti će o tome pregovarati.¹⁰⁹

Prema Statutu je također utvrđeno da će prema Ustavu STT-a svim osobama bez obzira na spol, narodnost, jezik ili vjeru biti zajamčena jednaka prava te sloboda vjeroispovijesti, jezika, govora i publikacije, nastave, zbora, udruživanja, a i svakoj će osobi biti zajamčena ravnopravnost po pitanju primanja u javnu službu te nijedna osoba s državljanstvom STT-a neće biti lišena građanskih i političkih prava. Simboli STT-a bili su povijesni grb i zastava grada Trsta. Vlast u STT-u trebali su obnašati guverner, savjet vlade i

¹⁰⁸ Mandić, 237.

¹⁰⁹ Isto, 238.

jednodomna narodna skupština koju je izabralo stanovništvo STT-a te sudovi. Guvernera je trebalo imenovati Vijeće sigurnosti u dogovoru s Jugoslavijom i Italijom i ta osoba nije smjela biti državljanin Jugoslavije ni Italije. Zadatak mu je bio pripremiti izbore za vladu i provođenje izbora zajedno s vladom za ustavotvornu skupštinu koja je, dakako, trebala donijeti Ustav.¹¹⁰ Još su Statutom utvrđeni i ustrojavanje pravosudnih organa, odgovornost guvernera, prava skupštine, prava guvernera u administrativnim mjerama i drugo. Država STT dobila je svoju pravnu osnovu putem Ugovora o miru, no sve što je njime bilo određeno za provesti ipak nije bio nimalo lagan zadatak, a već pri odabiru guvernera došlo je do problema.

Nastankom STT-a te određenjem njegovih granica, jugoslavenska strana nastojala je što prije, to jest do noći 16. rujna zauzeti područja koja je dobila prema Ugovoru o miru. Zbog toga dolazi do novih napetosti sa savezničkom vojskom, a isto tako javljaju se i novi neredi u samom Trstu što dodatno pogoršava situaciju. Josip Broz Tito dao je naredbu pukovniku Radi Pehačku, koji je vodio jugoslavensku vojnu misiju pri savezničkom stožeru, da zapovjedniku britanskog 13. korpusa na Devinskom gradu preda poruku prema kojoj jugoslavenske snage trebaju zauzeti teritorij koji su dobile do ponoći 16. rujna. Britanski zapovjednik nije imao namjeru povući se tako brzo i tek nakon određenih teških riječi prihvaća to te se savezničke snage povlače pred ponoć s 15. na 16. rujna.¹¹¹ Kod pomicanja jugoslavenskog odreda u Zoni A iz područja Opatjeg sela na novoodređeni položaj došlo je također do dosta opasnog nesporazuma. Odredu je naređeno da najkraćim putem niz obalu, kroz Trst, pođe dalje prema novim položajima oko Portoroža. Saveznici su, vidjevši Jugoslavena, mislili da žele ući u Trst, zaustavili ih i prijetili pucanjem, no na kraju, nakon kraće rasprave, jugoslavenski odred krenuo je obilaznim putem prema Portorožu. Jugoslavenske su snage u to vrijeme zauzimale polagano i i druge dijelove teritorija koji im je pripao. Tako su u noći s 15. na 16. rujna ušle u Pulu te dijelove Slovenskog primorja i Primorske. Točno u ponoć krenule su preko demarkacijske linije te su nastavile dalje put do Kobarida i kasnije Boveca, a nakon toga su preko Donjeg, Srednjeg i Gornjeg Loga došli do Predile, a tu je uspostavljen novi jugoslavenski granični prijelaz.¹¹² Važno je spomenuti ružan postupak američkih snaga koje su u povlačenju iz Pule demolirale i opljačkale sve što je trebalo predati novim vlasnicima grada i luke.

¹¹⁰ Mandić, 238-239.

¹¹¹ Dimitrijević, 61 .

¹¹² Isto, 62.

IV.III. Incidenti na granici u vrijeme nastanka STT-a

U vrijeme nastanka STT-a došlo je do novih graničnih incidenata. Najveći su bili oni povezani sa zrakoplovstvom. Naime, u toj su regiji Saveznici imali jake zrakoplovne snage. Glavna britanska zrakoplovna baza bila je u Trevisu i tamo su imali jake zrakoplovne snage. Slična situacija bila je u bazi u Lavarijanu, koja je bila najveće uzletište u Furlaniji. U to vrijeme mnogo su puta britanski avioni povrijedili jugoslavenski zračni prostor. Nadlijetali su mnoga pogranična mjesta te čak i Ljubljano, što je izazvalo negodovanje Jugoslavena. Zbog učestalog nadlijetanja britanskih i američkih aviona preko jugoslavenskog teritorija prilikom polijetanja s pulskog aerodroma, Pehaček je iz Generalštaba obaviješten 15. srpnja 1947. da je potrebno da se savezničke vojne vlasti obrate pisanom molbom Štabu IV. armije za načelno odobrenje preleta demarkacijske linije, a za svaki pojedini slučaj bilo je potrebno obratiti se njemu.¹¹³

Bilo je mnogo incidenata. Dana 8. srpnja 1947. došlo je do prvog incidenta. Naime, dežurni par 254. puka presreo je nenajavljeni saveznički transportni avion C-47, ali on je uspio nestati u oblacima, no 9. kolovoza dežurni par istog puka oborio je američki avion C-47 koji je u 12 i 50 sati nadletio aerodrom u Ljubljani. Iako je američki pilot mahao krilcima, jugoslavenski piloti već su zapucali i uspjeli raniti turskog kapetana, koji je bio član posade aviona, reagiravši malo prebrzo. Nakon što se avion spustio, njegova posada odvedena je na ispitivanje u hotel koji je koristilo zapovjedništvo 4. armije JA i američkim predstavnicima tamo nije bilo dozvoljeno da vide ni avion i posadu.¹¹⁴

Lovački par s uzletišta kod Radovoljice iz 112. lovačkog puka 19. je rujna sustigao jedan američki avion C-47 te ih nakon nekoliko upozorenja, na koja nisu reagirali, oborio u 10 sati i 7 minuta ujutro. Svih pet članova posade tog aviona poginulo je i došlo je do općeg ogorčenja Amerikanaca. Titu se obratio i američki ambasador Richard Paterson, no tenzije su se ipak malo smirile. Dana 22. kolovoza pušteni su putnici prvog oborenog aviona, svi osim ranjenog turskog kapetana. Nakon toga Paterson je 6. rujna u razgovoru s Titom zatražio odštetu od 360 000 dolara za obitelji poginulih i za oborene avione. Tito je izjavio da žali ljudske gubitke i pristao na odštetu obiteljima poginulih, no odbio je platiti odštetu za oborene avione, smatrajući da bi to po njemu značilo da Jugoslavija nema pravo štititi svoj suverenitet.¹¹⁵

¹¹³ Milkić, 174.

¹¹⁴ Dimitrijević, 54.

¹¹⁵ Isto, 55.

Uz incidente u zraku bilo je i onih na kopnu te na moru, a incidente su izazivali i Jugoslaveni. Osam časnika 1. proleterske brigade nije htjelo vojnički pozdraviti savezničke zastave na mimohodu 1947. povodom dana oslobođenja Trsta. Domaćini su na to uzvratili jednakom mjerom i na kraju ceremonije nisu htjeli pozdraviti jugoslavenske borce. Kada su se isti časnici vraćali u svoju jedinicu, sukobili su se s grupom talijanskih demonstranata, koji su ih izbacili iz njihovih vozila. Što se tiče incidenata na moru, tijekom razdoblja od 1947. do 1948. godine, registrirani su pokreti savezničkih brodova na cijelom području sjeverozapada Jugoslavije, a bilo je i pojedinačnih povreda jugoslavenskih voda. Uz to je bilo još raznih prelazaka savezničkih vojnika. Događalo se da neki pijani Amerikanac ili Britanac zaluta do jugoslavenske strane, a znao je i saveznički kamion uletjeti na jugoslavensku kontrolnu točku. Sličnih slučajeva bilo je i s druge strane. Bili su to obično zalutali vojnici, ali i razne grupe protivnika Titova režima, koje su sponzorirale zapadne obavještajne službe. Razni incidenti na granici između dvije zone STT-a samo su škodili odnosima Jugoslavije sa Zapadom krajem 40-ih te početkom 50-ih godina, što je uvelike otežavalo njezinu poziciju u vrijeme kada se Tršćanska kriza bližila svom vrhuncu.

IV.IV. Politička situacija u Trstu nakon potpisivanja Mirovnog ugovora

Petnaest dana prije nego je Mirovni ugovor stupio na snagu, dakle 31. kolovoza 1947., formirana je Komunistička partija STT-a. U isto je vrijeme osnivački kongres te stranke odlučio da se članovi Komunističke partije Julijske krajine pridruže Komunističkoj partiji Slovenije za dijelove Slovenskog primorja koji su pripali Jugoslaviji, a članovi s prostora Istre, Rijeke i jadranskog otočja pridružiti će se Komunističkoj partiji Hrvatske. Što se tiče teritorija danog Italiji, i Slovenci i Talijani s tog prostora pridružiti će se Komunističkoj partiji Italije.¹¹⁶ Kongres je naglasio da je Jugoslavija potpisala Mirovni ugovor kako bi doprinijela miru u svijetu, no da ipak konačni cilj borbe nije postignut te, iako KP STT priznaje STT, smatra ga žrtvom u odnosu na pozicije do kojih su demokratske mase prije doprle te se dobit narodne revolucije može očuvati jedino jugoslavenskom aneksijom ovog prostora. Kongres se nadao da ovo nije trajno te da treba započeti novu borbu s obzirom na novu situaciju.

CLN je, koji je predstavljao talijanske demokratske stranke, nakon potpisivanja Mirovnog ugovora, bio raspušten te je svaka stranka počela graditi svoju političku organizaciju samostalno. Vođe tih stranaka nastojali su očuvati talijanske interese u STT-u. U razdoblju od veljače do rujna 1947. četiri su talijanske stranke počele jačati. To su bili

¹¹⁶ Novak, 264.

demokršćani, liberali, republikanci te Socijalistička stranka Julijske krajine. Uz njih su i dalje bili prisutni neofašisti, no saveznička vojna uprava onemogućila im je legalno djelovanje.¹¹⁷ Neofašisti su svejedno sudjelovali u raznim manifestacijama koje su branile talijanski karakter Trsta, Pule i Gorice.

Što se tiče slovenskih antikomunista, oni do potpisivanja Mirovnog ugovora nisu imali vlastitu političku stranku. Nakon veljače 1947. oni su potaknuti na aktivniji politički život, no u ožujku 1947. saveznička vojna uprava morala je prekinuti izlaženje njihovog lista *Glas saveznika*. Tako su nekomunisti morali oformiti vlastitu stranku i izdavati novi list. Prema kraju ožujka katolička je grupa, zajedno s liberalima, osnovala u Trstu Slovensku demokratsku zajednicu koja je 15. travnja krenula s izdavanjem lista *Demokracija*. Prvi brojevi tog lista osuđivali su komunističku politiku naspram savezničke vojne uprave, na što su ovi njih optužili da su profašistička i kolaboracionistička stranka.¹¹⁸ Bilo je i raznih prijetnji te je urednik *Demokracije* Slavko Uršić bio otet i prevezen u Zonu B, gdje je nestao, no stranka je nastavila s radom. Tako su do 15. rujna na scenu formalno stupile sve stranke koje će igrati određenu ulogu u budućnosti STT-a. Komunistički je blok bio snažan i njegova je prednost što se talijanski i slovenski komunisti nikad ne bi mogli ujediniti, dok su komunisti mogli. Odvojeno od tog sukoba stajao je Front nezavisnosti, koji je bio za nezavisnost STT-a.

IV.V. Problemi oko izbora guvernera STT-a

Prema Vijeću ministara vanjskih poslova kod prijelaza s vojne uprave na stalnu civilnu postojala su tri stadija. Prvi se odnosio na vojnu upravu, koja je trebala ostati na vlasti do odabira guvernera, a nakon toga drugi bi stadij bilo privremeno razdoblje u kojem bi kontrolu imao guverner, a nakon toga dolazi zadnji stadij u kojem vlast preuzima trajna civilna uprava.¹¹⁹ Određene odluke Ugovora o miru povezane sa STT-om bilo je teško provesti, a upravo je pitanje guvernera jedno od glavnih takvih pitanja. Guverner na kraju nikada nije ni postavljen. Izbor guvernera dodatno je otežavalo zaoštavanje odnosa između zapadnih sila i SSSR-a i pravi početak blokovske podjele svijeta, a prije svega Europe. To je započelo Trumanovim čvršćim stavom prema Sovjetima, koji je 12. ožujka 1947. najavio pomoć Grčkoj u tamošnjoj borbi protiv komunista i time položio novi pravac u svojoj politici, odnosno takozvanu Trumanovu doktrinu. U skladu s tom politikom, tadašnji američki državni

¹¹⁷ Novak, 265.

¹¹⁸ Isto, 266.

¹¹⁹ Isto, 270.

tajnik George C. Marshall sastavio je plan američke ekonomske pomoći europskim zemljama poznatiji kao Marshallov plan.¹²⁰ Time se SAD pridružio Velikoj Britaniji i Francuskoj u očuvanju zapadnjačkog utjecaja u Europi. Sukob zapadnjačkog s jedne i sovjetskog s druge strane imao je velik utjecaj na biranje guvernera STT-a s obzirom na to da se Italija našla pod okriljem zapadnih sila, a Jugoslavija pod okriljem sovjetskog utjecaja.

Među kandidatima za guvernera STT-a bili su nekadašnji ministar unutarnjih poslova Belgije Auguste Buisseret, bivši gradonačelnik Narvika u Norveškoj Theodor Broch i bivši ministar vanjskih poslova Čilea Joaquin Fernandez. Rasprava o svakom od tih kandidata 1947. godine završavala je ulaganjem veta jedne od stalnih članica Vijeća sigurnosti i bilo je jasno da je rad Vijeća neučinkovit. Jugoslavenskoj se vladi to nikako nije dopalo i smatrala je to načinom zadržavanja savezničkih trupa na području STT-a. Potkrijepila je to primjerom Buissereta koji je bio u belgijskoj vladi, a Velika je Britanija imala s Belgijom najbolje odnose i upravo je ona uložila veto na tog kandidata. Budući da nije moglo doći ni do kakvog dogovora, Vijeće je sigurnosti na prijedlog Francuske 18. prosinca 1947. obvezalo jugoslavensku i talijansku vladu da do 5. siječnja 1948. godine postignu sporazum po pitanju guvernera.¹²¹

Već 23. prosinca 1947. jugoslavenska je vlada uputila veleposlanika u Rimu Mladena Ivekovića da započne pregovore s talijanskom vladom. U ime talijanske vlade pregovore je vodio generalni tajnik ministarstva vanjskih poslova Francesco Franzoni i on je 26. prosinca primio Ivekovića koji mu je trebao dati listu kandidata jugoslavenske vlade za guvernera STT-a. Na njoj su bili predsjednik Vrhovnog suda Norveške Emil Stanga, general Bohuslav Ečer, inače pravnik te predsjedavajući čehoslovačke delegacije pri Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu te švedski senator Georg Brating. Očekivao se brzi odgovor Talijana nakon tog susreta. Šest dana nakon toga Franzoni obavještava Ivekovića o talijanskom stavu po pitanju guvernera. Talijanska vlada smatrala je da bi guverner trebao biti netko iz neutralne zemlje kao što je Švicarska, dok bi neprihvatljivo za nju bilo biranje kandidata iz zemlje s kojom je Italija bila u ratu.¹²² Time su odbijeni jugoslavenski prijedlozi za kandidate, a Iveković je istaknuo da ne može prihvatiti to stajalište jer bi se po tome s odgovornih funkcija isključili državljani svih članica UN-a u korist onih država koje su tijekom rata stajale po strani, čime bi se išlo i u korist Silama osovine. Iveković je po tome smatrao da se tadašnja Republika Italija poistovjećuje sa fašističkom Italijom. Malo nakon toga Iveković je bio

¹²⁰ Novak, 277-278.

¹²¹ Mandić, 244.

¹²² Isto, 245.

obaviješten i o talijanskim kandidatima, a to su bili Švicarci general Henri Guisan te diplomat Walter Stucki. Iveković je, prema nalogu svoje vlade, te kandidate odbio, dok je u noti upućenoj Vijeću sigurnosti jugoslavenska vlada objasnila da je talijanski prijedlog kandidata vrlo neozbiljan jer je general Guisan odbio ponudu u travnju, a diplomat Stucki u rujnu 1947. godine.¹²³

Kako pitanje guvernera nije tada bilo riješeno, pregovori oko toga između Jugoslavije i Italije bili su nastavljeni. Dana 1. siječnja 1948. Iveković predlaže nove kandidate. Ovaj put to su bili francuski veleposlanik u Pragu Maurice Dejean te nekadašnji španjolski veleposlanik u Londonu, kojeg je ujedno predložila i Francuska, Pablo de Azcaratea. Te je kandidate talijanska strana odbila i na posljednji dan roka koje je Vijeće sigurnosti odredilo, dakle 5. siječnja, predlaže kao kandidate švicarskog diplomata Pola Ruegera te južnoafričkog diplomata Egeland Leifa, a pritom napominju da oni bolje odgovaraju za poziciju guvernera. Nakon toga, 17. siječnja, jugoslavenska je vlada uručila notu Vijeću sigurnosti. U toj noti vlada navodi da smatra da je talijanska vlada znala da će njihovi sljedeći kandidati biti neprihvatljivi i da zapravo sve to čine samo da se ne postigne sporazum, a predlažu kandidate tek toliko da bi otklonili vlastitu odgovornost za neuspjeh.¹²⁴ Na konferenciji za strane i domaće novinare 9. siječnja 1948. predstavnik je Ministarstva vanjskih poslova Jugoslavije Ešref Badnjević za odbijanje južnoafričkog diplomata rekao da je to zbog njegovih protujugoslavenskih stajališta na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Tvrdi isto tako da i Talijani namjerno odugovlače s odabirom guvernera, a da to više odgovara angloameričkim imperijalistima koji na Trst gledaju kao moguću vojno-pomorsku bazu te sredstvo ometanja dobrih odnosa Jugoslavije i Italije. Ubrzo je jugoslavenska vlada poslala novu notu Vijeću sigurnosti, to je bilo 15. siječnja i njome navodi da pregovori oko guvernera ne daju rezultate, no da je Jugoslavija i dalje spremna za razgovor i želi dati svoj doprinos izboru i imenovanju guvernera jer smatra da će to doprinijeti normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Italije.

Tako proces ustrojavanja STT-a od samog početka nije bio uspješan. Jugoslavija i Italija i dalje su u zategnutim odnosima. U to se vrijeme sve više zaoštrava odnos između SSSR-a i SAD-a, a tada će se zaoštriti i odnosi Jugoslavije i SSSR-a zbog Titova sukoba sa Staljinom. Funkcioniranje STT-a bilo je teško zamislivo s obzirom na to da se ta država nalazila na granici zapadnog i istočnog bloka. Europa je bila podijeljena na dva politički, ekonomski i ideološki različita sustava koji su se dodirivali na granici između dvije zone koje su sačinjavale STT. Zbog nemogućnosti održavanja normalnih odnosa između Istoka i Zapada

¹²³ Mandić, 246.

¹²⁴ Isto.

i opstanak je STT-a bio sve više upitan. U to vrijeme Talijani će nastojati provesti reviziju Pariškog mirovnog ugovora. Najviše su se aktivirali u Washingtonu i tamošnji veleposlanik Alberto Tarchiani traži od Zapada da podrži tu ideju jer bi to bila prijateljska gesta. U travnju 1948. godine u Italiji dolazi do parlamentarnih izbora i zapadne su sile bile dosta aktivne u pomaganju manjinskih stranaka koje su bile za savezništvo sa Zapadom. Paralelno s tim, zapadne agencije poput Reutersa i Associated Pressa pišu o stanju u krajevima uz granicu s Italijom i STT-om te pišu o raznim incidentima, bezrazložnom otvaranju vatre na angloameričku Zonu STT-a te pucnjava u Raši, a cilj im je stvaranje protujugoslavnskog raspoloženja.¹²⁵ Jugoslavija će se tako pred prelazak u novo desetljeće dvadesetog stoljeća naći između dvije sukobljene strane koje predvode SSSR i SAD, a pitanje STT-a još je daleko od rješenja, s tim da uz zaoštren odnos sa SSSR-om, zapadne će sile biti puno više naklonjene Italiji po pitanju Trsta. Jugoslavija koja se tako u ovoj kriznoj situaciji nalazi sama trebat će voditi pametnu politiku da u ovakvoj situaciji i sama ne nastrada jer je ionako u nezavidnoj situaciji. Upravo zato što gubi podršku SSSR-a, u narednim će godinama dobru priliku za što bolje rješenje problema oko STT-a i odnosa s Italijom vidjeti u približavanju Zapadu.

IV.VI. Tripartitna deklaracija i novi incidenti nakon uspostave STT-a

Budući da je to bilo vrijeme sve većih i sve oštrijih sukoba i vrijeme kad se Jugoslaviju proziva za građanski rat u Grčkoj, strani tisak navodi razne granične incidente na granicama s Italijom, Austrijom i Grčkom, a govori se i o namjeri Jugoslavije da sa svojom vojskom uđe u Trst, ovo će biti vrijeme kada će se Jugoslavija naći na velikoj kušnji. Odnos sa SSSR-om zaoštrit će se, a to će kulminirati zahtjevom Staljina da se svi sovjetski vojnici i civilni stručnjaci iz SSSR-a, koji su bili u Jugoslaviji, bezuvjetno vrate u svoju domovinu. Takve okolnosti dovele su do objavljivanja Tripartitne deklaracije od strane SAD-a, Velike Britanije i Francuske. Objavljena je u kasnojutarnjim satima 20. 3. 1948. u obliku službene izjave istodobno u sve tri prijestolnice, dakle Washingtonu, Londonu i Parizu. Nekoliko sati prije nego što su ju obznanile, te tri zemlje uručile su tekst Deklaracije veleposlanicima SSSR-a i Italije, dok je veleposlanstvu Jugoslavije dostavljena samo kopija, iako je običaj bio da se veleposlanicima osobno uruči original.

Tripartitnom se deklaracijom SAD, Velika Britanija i Francuska izjašnjavaju za reviziju Ugovora o miru s Italijom u pogledu na STT, odnosno za njegovo pripajanje Italiji.¹²⁶

¹²⁵ Mandić, 247.

¹²⁶ Dimitrijević, 82.

Zapadne sile potvrdile su svoju spremnost da, bez obzira na pristanak Jugoslavije, Italiji uruče obje zone STT-a, dakle i jugoslavensku Zonu B. Zemlje potpisnice svoj su stav obrazložile pozivajući se na nemogućnost izbora guvernera te dokaze koji prikazuju da je jugoslavenska zona STT-a potpuno izmijenila karakter, a i da je taj dio zapravo pripojen Jugoslaviji procedurama koje ne poštuju namjere koje su zapadne sile izrazile kako bi STT-u dale nezavisan i demokratski statut.¹²⁷ U Deklaraciji su navedeni razlozi nastanka STT-a te da je angloamerička vojna uprava preuzela funkciju guvernera i demokratskih organa koji predstavljaju narod, kao što je predviđeno Statutom, te optužuju Jugoslaviju da je u južnoj zoni, to jest Zoni B ona poduzimala radnje u suprotnosti s odredbama Statuta.¹²⁸ Deklaracija upućuje da Jugoslavija uspostavlja ideologizirano društveno i državno uređenje koje upućuje na sjedinjenje Zone B s Jugoslavijom. Zaključuju da su na Mirovnoj konferenciji smatrali da Trst kao grad s većinom talijanskog stanovništva treba ostati talijanski grad, no, da pronađu kompromis, odlučili su se za STT, a kako suradnja nije uspjela te trenutno stanje ne jamči očuvanje osnovnih prava i interesa naroda STT-a, odlučili su da je najbolja solucija vraćanje STT-a pod talijanski suverenitet.

Svrha je Deklaracije zapravo bilo poticanje na pregovore o reviziji Ugovora o miru s Italijom, što je bilo u skladu s odredbama Ugovora, no već u samom uvodu ona je potpuno isključila sudjelovanje Jugoslavije kao suverene i nezavisne države i članice UN-a, a samim time i kao stranu zainteresiranu za rješenje tršćanskog pitanja te potpisnice Ugovora o miru. Cilj je bio zapravo izvršiti pritisak na vladu Jugoslavije te politikom svršenog čina uz ignoriranje Jugoslavije kao ravnopravne zainteresirane strane pozvati samo vlade SSSR-a te Italije da se usuglase s prijedlogom i tako otpočnu pregovori o reviziji Ugovora o miru. S obzirom na to da je Vijeće sigurnosti jamčilo nezavisnost i integritet STT-a, sukladno Ugovoru o miru, vlade SAD-a, Velike Britanije i Francuske obavijestile su UN da će Vijeću sigurnosti podnijeti odredbe sporazuma koji se treba zajednički postići. Dana 22. ožujka Deklaracija je uručena glavnom tajniku UN-a u ime triju vlada od strane stalnog predstavnika SAD-a pri UN-u.

Isti je dan Jugoslavija prosvjednom notom vladama Velike Britanije, SAD-a i Francuske potvrdila prijem kopije Deklaracije upućene SSSR-u te je izrazila najodlučniji protest zbog načina na koji su ove vlade pokrenule pitanje revizije Ugovora s Italijom glede sudbine grada Trsta. Rečeno je da se u Deklaraciji govori o potrebi suglasnosti Italije u vezi sa sudbinom Trsta, ali da se ne govori o potrebi suglasnosti zemlje koja je najizravnije

¹²⁷ Novak, 281.

¹²⁸ Mandić, 250.

zainteresirana, to jest savezničke zemlje Jugoslavije i zaključeno je da je riječ o prijedlogu kojem nije cilj rješenje tršćanskog pitanja i normalizacija odnosa, nego samo promidžba koja ne doprinosi učvršćenju mira u svijetu. Jugoslavija će razlog svog prosvjedovanja objasniti činjenicom da su se upravo te vlade zalagale za trenutno rješenje STT-a i da je njihov prijedlog unesen u Ugovor o miru te da su se protivile sporazumu između Jugoslavije i Italije, zatim da su Vijeću sigurnosti onemogućavale dogovor oko guvernera STT-a, da anglo-američka vojna uprava nije pridonosila smirivanju napetosti između Jugoslavije i Italije, već suprotno.¹²⁹ Dalje navodi da je vojna uprava uvođenjem vojno-totalitarne vlasti zapravo stanovnike STT-a lišila demokratskih prava i slobode, da njihov prijedlog uopće ne donosi smanjenju napetosti među narodima STT-a i da otežava sporazumijevanje dviju izravno zainteresiranih vlada. Za Jugoslaviju je Deklaracija predstavljala sredstvo raspirivanja mržnje prema Jugoslavenima. Isti je dan Stanoje Simić, ministar vanjskih poslova u Jugoslaviji, na konferenciji za tisak s domaćim te određenim stranim novinarima u Jugoslaviji, koja je bila posvećena jugoslavensko-talijanskim odnosima, izjavio da su promidžbene kampanje, koje su se tada vodile u Italiji bile bez sumnje dio predizborne aktivnosti te da Jugoslavija na granici prema Italiji nema rakete V2 i V3 dometa 500 i 1 500 km, 28 pješačkih brigada, 9 artiljerijskih bitnica, da ne sprema napad na Trst i Italiju i da, unatoč huškanju radija i tiska, čuva načela dobrosusjedskih odnosa tražeći rješenja sporazumom između dviju zemalja te na koncu da nema agresivnih namjera ni prema Italiji ni prema STT-u.¹³⁰

Činjenica da je Deklaracija donesena kojih mjesec dana prije nego će biti izbori u Italiji 18. travnja 1948., dolazi do gorkog spora. Opozicijski je tisak to nazivao izborničkom propagandom, dok je vladi sklon tisak to opovrgavao tvrdeći da je ona predstavljala pogled zapadnih sila na to pitanje. Ipak je to obilježje propagande u svojim memoarima potvrdio Alberto Tarchiani tvrdnjom da je bio nužan prijateljski čin Zapada zbog straha da bi se Istok mogao odlučiti za sličan potez. Sličnog je mišljenja bio i Anthony Eden, koji je u svojim memoarima pisao da Deklaracija nije mnogo značila u pravnom smislu jer je trebao ruski pristanak, a bilo je sigurno da će biti odbijena.¹³¹

Deklaracija je imala značajan efekt na unutarnju situaciju u STT-u. Talijanske stranke dočekale su Deklaraciju s odobrenjem, dok su ju komunisti osudili kao oportunističku izborničku propagandu. Tvrđili su da, otkako je Mirovnim ugovorom određeno da Saveznici povuku svoje postrojbe kad se uspostavi stalna vlast na prostoru STT-a, oni ometaju izbor

¹²⁹ Mandić, 251.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Novak, 282.

guvernera kako bi produljili svoj boravak tamo i pretvorili Trst u vojnu i pomorsku bazu.¹³² Tršćanski komunisti zahtijevaju da se guverner odredi u što kraćem roku, a Jugoslavija i SSSR podržali su ih u tome. Tripartitna deklaracija također je imala velik utjecaj na savezničku vojnu upravu u Zoni A pa je tako tamošnja ekonomija integrirana u talijansku, a i u civilnoj administraciji porastao je protalijanski utjecaj.

Na Konferenciji UN-a o slobodi tiska i pravu na informaciju 25. ožujka 1948. vođa je jugoslavenske delegacije Vladislav Ribnikar ukazao na antidemokratsko i zločinačko djelovanje jednog dijela tiska, nekih agencija i radijskih postaja koje šire lažne vijesti organizirajući ratno-huškačku kampanju koja bi mogla potaknuti izbijanje novog sukoba svojim utjecajem na javno mnijenje. Dva dana nakon toga i Josip Broz Tito, primajući delegaciju talijanskih radnika, izjavljuje da je Tripartitna deklaracija izbornički trik kojem su ciljevi obmana talijanske javnosti i naroda, slabljenje demokratske snage i Narodne fronte u Italiji pred izbore te da je Jugoslavija spremna ne samo tršćansko, već i ostala sporna pitanja rješavati na prijateljski način.¹³³ Dana 10. travnja Jugoslavija će preko Tanjuga obavijestiti svjetsku javnost o prosvjednoj noti koju ju uputila SAD-u zbog pet povreda zračnog prostora koje su nanijeli američki avioni, a dva dana nakon toga Jugoslavija je opširnom notom vladi Velike Britanije odbacila optužbe o kršenju međunarodnih obveza FNRJ-a u jugoslavenskoj Zoni B STT-a iz Deklaracije, odnosno iz note Velike Britanije od 14. siječnja 1948. godine. Taj odgovor Ministarstva vanjskih poslova Jugoslavije ističe da odgovor Velike Britanije na prosvjedne note od 4. i 7. studenog 1947. sadrži konkretne primjere kršenja odredbi Ugovora o miru u Zoni A STT-a, da su njezini primjeri zasnovani na činjenicama, a da su odgovor vlade Velike Britanije i optužbe Jugoslavije za aktivnosti na prostoru Zone B opće, pogrešne i bez osnove te da nemaju nikakve veze s jugoslavenskom prosvjednom notom. Taj se odgovor sastoji od tri cjeline. Prva je odgovor na optužbu po kojoj su u Zoni B izvršene bitne promjene u političkim, ekonomskim i socijalnim ustanovama. Druga cjelina sastoji se od jugoslavenske optužbe anglo-američke vojne uprave u Zoni A prema kojoj ona ne poštuje međunarodne obveze te provodi političku i nacionalnu diskriminaciju, a treću cjelinu čini tvrdnja koja govori da saveznička vojna uprava u Zoni A ne može jednostrano kršiti odredbe Ugovora o miru.

Što se tiče promjene činjeničnog stanja, jugoslavenska strana tvrdi da je još 1944. godine na prostoru Zone B postojalo 59 organa narodne vlasti na čelu s Pokrajinskim NOO-om za Slovensko primorje. Tada su odlukom vrhovnih organa vlasti 22. rujna 1944. bili

¹³² Novak, 283.

¹³³ Mandić, 252.

raspisani izbori za mjesne, kotarske i okružne organe vlasti i oni su provedeni na temelju općeg, neposrednog te tajnog glasanja. Spomenuta je bila i izjava tadašnjeg predstavnika anglo-američke vojne misije Arthura Taker, koji je rekao da su izbori bili jako dobro organizirani. Jugoslavenska vlada zaključuje da je tadašnja nova vlast nastala na ruševinama one prijašnje, to jest fašističke, i kao takva dala je izniman doprinos borbi protiv fašizma i nacizma te navodi da je jugoslavenska vojna uprava te promjene tamo zatekla po svojoj uspostavi.¹³⁴ Ističe također da u zoni svoje vojne nadležnosti postupa u skladu s međunarodnopravnim načelima nastalim i ozakonjenim tijekom borbe protiv fašizma te uz poštovanje odredbi Haške konvencije.

Optužbe da se u Zoni B guše slobodno mišljenje naroda te politička prava stanovništva što omogućava samo djelovanje Komunističke partije te zabranjuje okupljanje pripadnika i simpatizera njoj protivnih stranaka, usto da je ograničena sloboda tiska smatrane su isto tako neprimjerenima. Jugoslavenska strana navela je da djeluju četiri političke stranke koje su registrirane kod vlasti i da samo one održavaju svoje skupove i skupštine. Također navodi da su sva tri naroda, dakle Hrvati, Slovenci i Talijani, ravnopravno zastupljeni u organima narodne vlasti te da izlaze dva lista na talijanskom te jedan na hrvatskom jeziku. Za tršćanske listove *La Voce Libera* te *Giornale di Trieste* priznaje se zabrana jer ipak grubo kleveću i napadaju JA te raspiruju nacionalnu mržnju, a to se ipak ne smatra gušenjem potpune slobode mišljenja.¹³⁵ Zaključeno je stoga da je zabrana uvoza jedina logična mjera s obzirom na to da jugoslavenska uprava nema ovlasti u Zoni A jer je ona pod anglo-američkom vojnom upravom pa tako ne može tamo ipak zabraniti tiskanje tih listova.

Optužba za agresivne namjere jugoslavenske strane odbačena je kao neutemeljena jer se radilo o nesporazumu koji se ticao prebacivanja jugoslavenskog odreda na novu granicu po ratifikaciji Ugovora o miru, a marš odreda kroz Trst prema Kopru bio je najavljen na vrijeme i prošao je bez incidenta te Jugoslavija nije imala nikakvu namjeru ugroziti teritorijalni integritet i nezavisnost STT-a. Jugoslavija će odgovor na tu optužbu završiti tvrdnjom da zapravo time Velika Britanija pokušava prikriti svoje namjere i ciljeve povezane sa STT-om. Dalje navodi razne primjere da Saveznička vojna uprava na prostoru Zone A provodi političku i nacionalnu diskriminaciju, da je njihova vojna uprava nasilno ukinula narodnu vlast na koju je tamo naišla, da provodi diskriminatorску i antidemokratsku politiku prema demokratskim strankama, tisku, sindikatima, kulturnim i gospodarskim subjektima, onemogućava slobodu udruživanja i okupljanja, priječi slobodu tiska, odgovorna je za

¹³⁴ Mandić, 253.

¹³⁵ Isto, 254.

terorističke napade fašista na demokratsko stanovništvo i ustanove te svim sredstvima vodi politiku kriminalizacije i diskreditacije antifašističkog pokreta. Usto upozorava na savezničko odbijanje poništenja odluke fašističkog režima da se nasilno promijene slovenska prezimena te onemogućujući pravo na izvorno ime i prezime.¹³⁶

Što se tiče gospodarskih pitanja, Jugoslavija upozorava da je Trst sve ovisniji o stranim zemljama, posebice o SAD-u, a da tamošnje vlasti onemogućavaju pokretanje industrijske proizvodnje, a time i gospodarski napredak. Posljedica su toga velika nezaposlenost te godišnji deficit od 15 milijardi lira ili 50 milijuna dolara u prvih šest mjeseci. U zaključku Jugoslavija optužuje Veliku Britaniju da je svojim postupcima prekršila odredbe Ugovora o miru i da su potpisani sporazumi između Italije i Zone A STT-a glede poštanskog prometa kršenje članka 24, točke 4, priloga VI. Ugovora o miru, jer znače poštansku uniju, dakle Trst se u tarifnom pogledu više ne smatra samostalnim i neovisnim tranzitnim teritorijem.¹³⁷ Kao kršenje Ugovora o miru Jugoslavija je još smatrala i uplovljavanje američkih i britanskih ratnih brodova u tršćansku luku jer je to značilo jednostrano povećanje vojnog kontingenta te potpisivanje monetarnih, financijskih i valutnih sporazuma Savezničke vojne uprave u Zoni A s Republikom Italijom 9. ožujka 1948. jer je sklapanje bilo kakve ekonomske unije ili bilo kakve druge asocijacije ekskluzivnog karaktera u suprotnosti s točkom 4 članka 24 priloga VI. Mirovnog ugovora, osobito zato što je Konferencija ministara vanjskih poslova, koja je bila održana u Moskvi 22. travnja 1947., ustvrdila da kod donošenja proračuna, rješavanja platne bilance, valutnih pitanja, carine i drugih financijskih i ekonomskih odluka STT mora sačuvati ekonomsku nezavisnost, i to sukladno odredbama članka 24 Stalnog statuta. Prema članku 11 temeljem Instrumenta o privremenom režimu Ugovora o miru talijanska je lira trebala biti službenom valutom na teritoriju novog međunarodnog subjekta, dakle STT-a, do uspostavljanja novog monetarnog režima, a Republika Italija potpisat će sa Savezničkom vojnom upravom u Zoni A te jugoslavenkom u Zoni B poseban sporazum koji će se obvezati osigurati dovoljnu količinu lira i deviza u optjecaju, čime se neće narušavati ekonomska nezavisnost STT-a.¹³⁸

Budući da je Jugoslavija smatrala da je narušena ekonomska nezavisnost STT-a, 28. srpnja poslala je notu predsjedniku Vijeća sigurnosti UN-a o kršenju odredbi Ugovora o miru od strane anglo-američke vojne uprave te je time upozorila Vijeće sigurnosti da radnje i izjave o priključenju Trsta Italiji zapravo predstavljaju plan SAD-a i Velike Britanije da se Vijeće

¹³⁶ Mandić, 255.

¹³⁷ Isto, 256.

¹³⁸ Isto.

sigurnosti i potpisnice Ugovora o miru dovedu pred gotov čin po pitanju priključenja anglo-američke, odnosno Zone A, STT-a Italiji. Kao potpisnica Ugovora o miru te zainteresirana strana Jugoslavija je tražila od Vijeća sigurnosti, koje je prema Ugovoru o miru jamčilo sigurnost i nezavisnost STT-a, izjavu da su potpisani sporazumi protivni odredbama Ugovora o miru te da ono poduzme određene mjere kako bi se poništio taj sporazum između Zone A i Republike Italije jer je njime ugrožena ne samo nezavisnost STT-a već i međunarodni mir.¹³⁹

Nakon uspostave STT-a i dalje je bilo raznih incidenata tijekom 1948. godine. Već u prvim mjesecima bilo ih je dosta, doduše uglavnom su to bili prelasci patrola, bilo namjerno ili slučajno. Dolazilo je i do pucnjava. Saveznici su 6. siječnja te 22. ožujka otvorili vatru. Uobičajene su bile i povrede zračnog prostora. Registriran je broj od najmanje 21 slučaja ulijetanja savezničkih aviona u jugoslavenski zračni prostor. Uglavnom su bili transportni avioni, no znalo je biti i izviđanja. Zadnja dva dana u ožujku registrirane su bile dvije povrede akvatorija od strane britanskih brodova. Krajem travnja Saveznici su ograničili promet između Zone A i Zone B od 20 sati do 5 sati ujutro za sve prolaze, a zbog toga je vojna uprava JA 29. travnja uložila protest.¹⁴⁰

Bilo je raznih provokacija na jugoslavensko-talijanskoj granici 1949. Talijani su znali dovoditi prostitutke na promatračnice i tako provocirati, a kod promatračnice su Sabotin početkom listopada te godine otkacili pornografske slike. Pripadnici su KNOJ-a negodovali zbog takvog ponašanja tvrdeći da Talijani ni ne znaju kako mizerno izgledaju u njihovim očima. Govorili su da su Talijani smatrali da se u Jugoslaviji živi u neimaštini i provokacije su im izgledale jako primitivno. Bio je i jedan slučaj kad su Talijani nudili cigarete, pištolj, vino te čak i sat stražaru kod Solkana da prijeđe liniju. Talijani su također Jugoslavene optuživali za razne incidente. Tako su ih optužili za incident koji se dogodio kod sela Dreka (Drenchia) s talijanske strane granice 26. travnja 1949. godine. Tada je ubijen jedan, a ranjena su dvojica talijanskih vojnika.¹⁴¹

Trst je tada bio centar raznih obavještajnih aktivnosti. U okolici grada djelovala je stanica Jugoslavenske armije Sloboda ili smrt. Vodio ju je rukovoditelj podcentra u Trstu Marko Ardalić. UDBA je navodno uspjela ubaciti među njih svog suradnika. Tijekom 1950. organi JA nadgledali su protok ljudi između dvije zone kako bi spriječili ubacivanje osoba s lažnim legitimacijama te ilegalno prebacivanje oružja i municije i nedozvoljenu trgovinu, a

¹³⁹ Mandić, 256.

¹⁴⁰ Dimitrijević, 81.

¹⁴¹ Isto, 82.

14. je ožujka vojna uprava ukinula carinski postupak između Jugoslavije i Zone B STT-a da bi se poboljšala opskrba potrebnim proizvodima.

Nakon objave Tripartitne deklaracije te integriranje Zone A u talijansko gospodarstvo, UN se samo sporadično bavi tršćanskim pitanjem odobravajući dogovore velikih sila. Jugoslaviji će tada veliki problem predstavljati i sukob sa SSSR-om do kojeg dolazi nakon Rezolucije Informbiroa 28. lipnja 1948., što je zapravo značilo veliku opasnost za samu Jugoslaviju koja se tada praktički sama našla između dva bloka taman kada hladni rat s europske prelazi na globalnu razinu. Jugoslavija nakon toga gubi povjerenje u Vijeće sigurnosti i mijenja politiku prema STT-u kao teritoriju pod jamstvom Vijeća sigurnosti. U srpnju 1949. uvodi se dinar kao monetarno sredstvo u Zoni B te ju Jugoslavija uključuje u svoje gospodarstvo. Iduće godine 16. travnja u Zoni B održani su prvi izbori pa je granica između okupacijskih vlasti postala državna jugoslavensko-talijanska granica. Problemi oko tršćanskog pitanja samo su dalje otežavali stratešku situaciju na ovom području Europe te su stoga obje strane bile primorane da drže značajne vojne snage tamo.

V. TRŠĆANSKO PITANJE I MEĐUNARODNI ODNOSI JUGOSLAVIJE NAKON ZAHLAĐENJA ODNOSA S SSSR-OM 1948. GODINE

V.I. Jugoslavija i velike sile nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine

Godine 1949. godine hladni rat i blokovsko nadmetanje prelazi s europske razine na svjetsku, a tršćansko pitanje daleko je od svog konačnog rješenja te ostaje određeno odnosima između dvaju blokova. Uz problem Trsta, u Europi je tada bilo još nekih drugih neriješenih problema povezanih s poslijeratnim uređenjem Europe, a to su prije svega status Austrije te građanski rat u Grčkoj. Na opće prilike, a posebice odnos suprotstavljenih glede revizije Ugovora o miru na teritoriju STT-a te na jedinstvo slavensko-talijanskog antifašističkog pokreta, posredno utječe i Rezolucija Informbiroa što se najbolje vidi iz rezultata izbora za predstavnička tijela, provedenih 12. i 19. lipnja 1949.¹⁴² Naime, ukazom br. 345 saveznička je vojna uprava u Zoni A stvorila zakonsku osnovu za pobjedu onih političkih opcija koje su za reviziju Ugovora o miru i sjedinjenje teritorija STT-a s Italijom. Na izborima koji slijede protalijanske stranke u Trstu dobile su 63,64% glasova, dok su u ostalim administrativno-upravnim tijelima u Zoni A pobjedu odnijele stranke koje su bile za poštivanje odredbi Ugovora o miru.¹⁴³

Staljin, uvidjevši do početka 1949. da ne može srušiti Tita iznutra, s obzirom na to da se uspješno obračunao s informbirovcima u Jugoslaviji, pokušat će sovjetskom propagandom protiv Jugoslavije napraviti to izvana. Tako će u svibnju i srpnju 1949. zemlje sovjetskog bloka ukinuti svoje komercijalne dogovore s Jugoslavijom i time će započeti ekonomski pritisak na nju. U srpnju će SSSR prestati s podrškom jugoslavenskih prava na Južnu Korušku. U postinformbiroovskom razdoblju Jugoslavija je također sve više bila u kontaktu sa Zapadom i polagano poboljšavala odnose sa Zapadom. SSSR-u to nije leglo i u sovjetskoj noti Jugoslaviji 11. kolovoza navode da Jugoslavija pitanje oko Južne Koruške treba riješiti sa svojim novim prijateljima imperijalistima, a na kraju note Jugoslavija je bila prozvana neprijateljem.¹⁴⁴

¹⁴² Mandić, Davor. Od Mirovnog ugovora do Londonskog memoranduma (rujan 1947. – listopad 1954.): II. Dio. // Nova Istra. 44, 3-4 (2011.), str. 307-322, 307 (dalje Mandić).

¹⁴³ Isto, 308.

¹⁴⁴ Novak, 314.

Jasno je vidljivo da bi se Jugoslavija tako mogla naći potpuno izolirana između dva bloka te Tito traži financijsku pomoć i podršku od Zapada, a i zapadne sile vide neku korist u povoljnijem odnosu sa Jugoslavijom sada kad su jugoslavensko-sovjetski odnosi zahladili. Vidljivo je iz izjave britanskog ministra vanjskih poslova Ernesta Bevana kakav bi odnos trebao Zapad imati s Titom: „Držati ga da ne potone.“¹⁴⁵ Tito nudi jugoslavensku neutralnost u blokovskim nadmetanjima, a između ostalog, u skladu s izjavom Tita na govoru u Puli 10. srpnja 1949., Jugoslavija prestaje pomagati komunističku struju u Grčkoj, što će dovesti do kraja tamošnjeg građanskog rata i njihova poraza. Komunistička partija Grčke bila je jedna od onih na strani Informbiroa protiv Jugoslavije. To je ujedno jugoslavenski odgovor sovjetskim interesima u jugoistočnoj Europi. Na istom govoru rekao je i da je zatražio zajam od zapadnih sila. SSSR se 29. rujna te godine odriče Sovjetsko-jugoslavenskog sporazuma o prijateljstvu, međusobnom pomaganju i poslijeratnoj suradnji.¹⁴⁶ Ovo je svakako bolje odgovaralo Zapadu, koji je tako prekidom jugoslavensko-sovjetskih odnosa i porazom komunističke struje u Grčkoj, pojačao svoj utjecaj na Balkanu, a i blokovska granica pomaknula se nešto istočnije. Kasnije iste godine Tito je dobio pomoć zapadnih sila koje tako utječu na unaprjeđenje ekonomske situacije u Jugoslaviji, a time i sovjetski pritisak gubi utjecaj. U prosincu 1949. SAD su obznanile da se suprotstavljaju svakoj agresiji pa tako i onoj naspram Jugoslavije. Unatoč pružanju pomoći, zapadne sile nisu vršile pritisak na Tita kako bi dovele do promjene režima u Jugoslaviji, niti su pokušale Tita nagovoriti da im se pridruži. Njihov glavni interes bio je držati Jugoslaviju dalje od sovjetskog bloka. Još početkom jeseni 1949. State je Department imao već razrađenu političku taktiku i strategiju za Jugoslaviju. Po tom pitanju postojala su dva dokumenta, Policy Statement, od 1. rujna, koji je predstavljao političku platformu prema Jugoslaviji, a drugi je bio Top secret, datiran od 12. rujna. Prvi sadrži kratkoročne i dugoročne ciljeve američke politike. Kratkoročni je bio da titoizam treba održati kao erozivnu i dezintegrirajuću snagu unutar ruske zone vlasti, odnosno da se izvuče maksimalna korist iz svađe unutar komunističkog bloka, dok dugoročni predstavlja vraćanje Jugoslavije kao demokratskog i neovisnog člana međunarodne zajednice, koji surađuje i priklanja se UN-u te je spreman u cijelosti pridonijeti međunarodnom miru i blagostanju.¹⁴⁷

Ova promjena situacije na međunarodnom polju utjecala je na promjenu stava zapadnih sila po pitanju Trsta. Iako su potpisnice Tripartitne deklaracije i dalje smatrale da bi STT trebao pripasti Italiji, do kraja 1949. složile su se da će prihvatiti bilo koje rješenje

¹⁴⁵ Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990., 137 (dalje Banac).

¹⁴⁶ Novak, 315.

¹⁴⁷ Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb: Globus, 1988., 97 (dalje Bekić).

postignuto direktnim bilateralnim pregovorima između Jugoslavije i Italije. Ipak, vidljivo je prema postojećim američkim kratkoročnim i dugotrajnim planovima da bi moglo doći do novih promjena u odnosu Jugoslavije sa zapadnim silama, kako na bolje, tako i na gore. Do novog talijanskog pritiska uoči kulminacije Tršćanske krize stanje će ipak biti ovakvo te će Jugoslavija 1951. godine pristupiti i američkom sustavu vojne pomoći, to jest Programu pomoći za zajedničku obranu (Mutual Defence Aid Programme/MDAP). Jugoslaviji je u to vrijeme pomoć Zapada svakako dobro došla i našla se u puno boljoj situaciji u odnosu na nekoliko godina ranije te kroz to traži rješenje spora oko STT-a na diplomatskom polju.

SSSR se za to vrijeme držao svog prijašnjeg stava te je zahtijevao da se STT uredi prema odredbama Mirovnog ugovora, a Tripartitnu deklaraciju nije prihvatio. U veljači 1949. SSSR je predložio kandidata za guvernera Švicarca Hermana Flückingera dosta lukavo, s obzirom na to da su istog kandidata zapadne sile predložile još ranije.¹⁴⁸ U travnju sljedeće godine Sovjetski Savez zahtijevao je nominaciju guvernera, dok je u isto vrijeme apelirao na to da se jugoslavenska te saveznička okupacija Zona A i B STT-a privede kraju. Osudili su okupaciju Zone A smatrajući to samo očuvanjem pomorske i vojne baze zemalja pripadnica NATO pakta. Za njih je STT prema Mirovnom ugovoru trebao biti demilitariziran i neutralan, a i protivili su se podjeli na zone. Zapadne sile odbile su sve zahtjeve SSSR-a, na što se SSSR u svibnju 1950. izjašnjava da neće potpisati mirovni sporazum s Austrijom dok se STT ne uspostavi te ne odabere guverner u skladu s Mirovnim ugovorom s Italijom.

V.II. Promjena jugoslavenskog stava prema SSSR-u

Jugoslavija je prije prekida odnosa sa SSSR-om bila sličnog stajališta kao i SSSR, no nakon toga ga mijenja, i na ljeto 1949. zahtijeva podjelu STT-a. Važni događaji u lipnju 1949. koji su utjecali na takav jugoslavenski stav bili su izbori u Zoni A te sovjetski stav prema Mirovnom ugovoru s Austrijom. Kako je ruski ministar vanjskih poslova Andrei Vyshinsky prihvatio austrijske granice iz 1938., vidljivo je bilo da SSSR neće podržati jugoslavenska prava na Južnu Korušku.¹⁴⁹ Još veći strah od SSSR-a bila je mogućnost da u konačnici prihvate Tripartitnu deklaraciju čime bi Jugoslavija mogla izgubiti Zonu B.

Što se tiče izbora, problem nije bio samo taj što je u Trstu većinu dobila protalijanska strana, već i to što se titoistička struja komunista našla u manjini u odnosu na informbiroovskou struju, tako da je i pobjedom komunista bilo upitno moguće sjedinjenje

¹⁴⁸ Novak, 316.

¹⁴⁹ Isto, 317.

STT-a s Jugoslavijom. Tako su prostor sjedinjenog STT-a, uključujući i Zonu B, mogli pod svoju kontrolu lako staviti protalijanska struja i informbiroovci. Takva situacija Titovoj Jugoslaviji nikako ne bi odgovarala, osobito zbog tolike prisutnosti informbiroovaca na njezinoj zapadnoj granici. Stoga je bilo logično da Jugoslavija nakon odbijanja Tripartitne deklaracije prihvati i ideju podijeljenog STT-a.

Ta promjena stava vidljiva je iz novih poteza Jugoslavije poput prestanka podržavanja komunista u Grčkoj te uvođenje dinara kao valute u Zonu B i raspisivanja izbora. Dinar je kao valuta u Zonu B uveden 4. i 5. srpnja 1949., nešto prije nego što je Tito obznanio da više neće podržavati gerilce u Grčkoj te da se Jugoslavija obratila zapadnim zemljama za pomoć.¹⁵⁰ Tito je u govoru 10. srpnja 1949. u Puli nakon više od jedne godine opet spomenuo pitanje Trsta. Ponovno je osudio Tripartinu deklaraciju kao jednostranu odluku bez sudjelovanja Jugoslavije te tražio da i Jugoslavija ima pravo izraziti svoje mišljenje o STT-u. Vidljivo je tada bilo da je Jugoslavija spremna za pregovore s Italijom, a i Tito nije zatražio konačno uspostavljanje STT-a niti odabir guvernera. Tako se vidi promjena jugoslavenskog gledišta na situaciju oko STT-a da ostane podijeljen. To postaje sve jasnije iste godine, što je vidljivo iz dijametralno suprotnih stajališta Informbiroovaca te titoista STT-a.

V.III. Informbiro i Komunistička partija Slobodnog Teritorija Trsta

Komunistička je partija STT-a do Rezolucije Informbiroa zapravo bila dijelom Komunističke partije Jugoslavije, ali nakon toga njezin izvršni komitet biva podijeljen. Jedna strana, koju je činila većina od šest članova predvođena generalnim sekretarom partije Vittorinom Vidalijem, stala je na stranu Rezolucije, dok je uz KPJ stala manjina od četiri člana koju je predvodio slovenski komunist iz tršćanske općine Dolina Branko Babič.¹⁵¹ Nakon toga Babičeva je grupa upotrijebila svoju većinu u Centralnom komitetu KP STT da bi isključili Vidalija i njegove pristaše, dok je nakon toga Vidali održao kongres tršćanskih informbiroovaca i tamo je bilo izabrano novo partijsko vodstvo. I jedna i druga strana polagale su pravo da zastupaju pravu KP STT.

Već krajem kolovoza 1948. rascjep je na relaciji Tito - Staljin u Trstu bio završen. U Zoni je B u puno boljem, zapravo povlaštenom položaju bila Babičeva partija, dok je Vidalijeva bila odstranjena. Tršćanski komunisti koji su bili naklonjeni SSSR-u nisu bili popularni kod Savezničke vojne uprave u Zoni A, no tamo su bili zakonski zaštićeni, a kao

¹⁵⁰ Novak, 317.

¹⁵¹ Banac, 225.

takvi sigurni pod savezničkom upravom napadali su Babičevu partiju, no ona im je jednakom mjerom uzvraćala.¹⁵² Komunizam je zbog borbi između ove dvije frakcije u Zoni A bio vrlo oslabljen te su tako i te borbe imale velik utjecaj na konačno rješenje Tršćanske krize.

Vidali je bio komunist stare staljinističke linije, a kao i mnogi talijanski komunisti borio se pod Staljinovim barjakom puno prije Titova uspona te nije imao razloga da prekine podržavati Staljina, a slično je bilo i s njegovim centralnim komitetom. Većina tršćanskih komunista izjasnila se za Rezoluciju. Na prvim izborima u Zoni A, informbiroovski komunisti dobili su 23 % glasova, dok su Babičevi dobili samo 2,94 %.¹⁵³ Treba reći da su znatni broj pristaša informbiroovci imali među Slovencima, iako su većina tršćanskih titoista bili Slovenci. Dioba STT-a svakako bi škodila slovenskoj manjini u Zoni A, koja bi tako potpala pod talijansku vlast.

Od 16. do 18. rujna 1949. bio je održan kongres informbiroovaca u Trstu. Na kongresu je Jugoslavija bila optužena da podržava interese imperijalističkih sila, dok se bori sa socijalizmom i Sovjetskim Savezom. Apelira se na nominaciju guvernera, donošenje Stalnog statuta te povlačenje kako anglo-američkih, tako i jugoslavenskih trupa s prostora STT-a. Izneseno je mišljenje da nijedan dio STT-a ne bi trebao pripasti Jugoslaviji jer je prestala biti socijalistička zemlja, već saveznik imperijalističkih sila te bi Komunistička partija trebala nastaviti borbu za socijalističke ciljeve ugrožene imperijalističkim interesima u Zoni A te jugoslavenskom upravom u Zoni B.¹⁵⁴

Tri tjedna nakon toga sastaju se titoisti. Njihov kongres održavan je od 8. do 11. listopada u Izoli kako bi obznanili vlastitu politiku. Na kongresu je ponovno naglašeno da je nakon Rezolucije Informbiroa došlo do razilaženja među komunističkim strujama te je Rezolucija nanijela dosta štete socijalizmu općenito. Informbiroovci su postali reformistička i evolucionarna stranka te, dok s jedne strane surađuju s buržoazijom u Trstu, s druge su protiv socijalističkih vlasti u Zoni B. Prema titoistima, problem Trsta ne bi trebalo riješiti pregovorima između zapadnih sila i SSSR-a, već bi konačan dogovor trebao biti postignut između Italije i Jugoslavije uz pristanak demokratskih masa STT-a.¹⁵⁵

¹⁵² Banac, 226.

¹⁵³ Isto, 227.

¹⁵⁴ Novak, 318.

¹⁵⁵ Isto, 319.

V.IV. Izbori u Zoni B 1950. godine

U Zoni su B razne političke stranke te društvene i religiozne udruge zajedno sa svojim listovima bile povezane političkom vlašću. To su bile Slavenko-talijanska antifašistička unija, Front oslobođenja STT-a, Komunistička partija STT-a, Antifašistički slavenko-talijanski ženski front STT-a, Zajednica antifašističke mladosti STT-a, Socijalistička stranka STT-a i Front nezavisnosti Slobodne države Primorja (Julijska krajina).¹⁵⁶ Osim prokomunističkih organizacija, samo su dvije bile priznate u obje zone, a to su Front nezavisnosti i Socijalistička stranka. Slovenska demokratska stranka te sve protalijanske stranke Zone A bile su zabranjene u Zoni B jer su ometale izvršavanje Mirovnog ugovora.

Dana 27. veljače 1950. okružni NO objavljuje pravila za izbore. Izbori su trebali biti održani kako za bujanski, tako i za koparski okružni narodni odbor. Prema dekretu br. 26 izbori članova za dva kotarska narodna odbora u Zoni B trebali su biti temeljeni na općem, jednakom i izravnom pravu glasa preko tajnih glasačkih listića i na principu razmjerne zastupljenosti. Datum izbora trebao je odrediti oblasni izvršni odbor. Svaki građanin koji je išao na izbore imao je pravo da glasa u svojoj glasačkoj jedinici te da bude odabran kao član okružnog odbora. Broj članova odbora trebao je biti određen prema broju stanovnika, jedan član za svakih sto stanovnika. Izbori su bili održani prema izborničkim listama koje su mogle predstaviti političke i društvene organizacije ili propisan broja glasača, a svaki je građanin imao pravo glasovati za bilo koju listu ili da se suzdrži od glasovanja.

Izbori su održani 16. travnja 1950. za kotarske NOO-e Buje i Koper. Za okružni narodni odbor Koper odabrana su 123 člana, a za Buje njih 60.¹⁵⁷ Slavenko-talijansku antifašističku uniju podržala je jugoslavenska vojna uprava, dok su dvije opozicijske stranke, dakle Socijalistička i Kršćansko-socijalistička, bile stranke samo po imenu, ali bez vlastitog stranačkog aparata. Obje su bile za očuvanje STT-a te nominaciju guvernera, no nisu ih priznali ni podržali socijalisti te demokršćani iz Zone A. Na te izbore izlazi 37 963 birača od ukupno 42 064 upisana birača, a prema objavljenim podacima za Slavenko-talijansku antifašističku uniju glasalo je 33 951, za Socijalističku stranku STT-a 414, a za Kršćansko-socijalnu skupinu 278, dok je nevažećih listića bilo 3 320.¹⁵⁸ Također, 4 101 osoba suzdržala se od glasovanja tako da to, zajedno s nevažećim listićima, čini ukupno 7 421 od 42 064.¹⁵⁹ Iz toga se vidi veliki otpor Talijana te informburoovaca. Ipak, izbori su bili održani na tipičan komunistički način te su tako i komunisti dobili veliku većinu glasova. Iredentistički te

¹⁵⁶ Novak, 324.

¹⁵⁷ Isto, 325.

¹⁵⁸ Mandić, 308.

¹⁵⁹ Novak, 326.

informbiroovski tisak iz Zone A kritizirao je izbore i izrazio strah da bi Jugoslavija mogla iskoristiti rezultate kao izgovor za aneksiju Zone B.

Što se tiče odabranih članova za kotarske odbore, za Koper su od 123 člana njih 76 bili Slovenci, a 47 Talijani, dok su za Buje od njih 60, 47 bili Hrvati, a 13 Talijani. Članovi su pojedinog odbora među sobom odabrali izvršni odbor, koji je imao vrhovnu izvršnu vlast u svom kotaru.¹⁶⁰ Oba su kotarska narodna odbora zajedno formirala okružni narodni odbor koji je imao 183 člana. Njegov izvršni odbor ostaje vrhovna civilna vlast u Zoni B, direktno podređena jugoslavenskoj vojnoj upravi.

Jugoslavenska vojna uprava ponosno je izjavila da tamo postoji prijateljska suradnja među trima etničkim grupama; Slovencima, Talijanima i Hrvatima.¹⁶¹ Više nije bilo starih fašističkih rasnih zakona poput onog prema kojem su sva slavenska imena bila talijanizirana. Prema jugoslavenskim izvještajima u Zoni je A još uvijek postojala etnička diskriminacija. U Zoni su B razne demonstracije osudile pokušaje iredentista da iniciraju rasni antagonizam. Prema izvještaju iredentistička propaganda nije imala nikakav uspjeh u Zoni B, a bilo je raznih pokušaja da se obični zločinci, koje je osudila narodna vlast, prikažu političkim žrtvama.

Mjere koje su poduzete u Zoni B kako bi se bolje povezala s Jugoslavijom, bile su slične onim mjerama Savezničke vojne uprave u Zoni A koje su ju bolje povezivale s Italijom. Uz raspisivanje izbora za kotarske narodne odbore i uvođenje dinara, Zona B tada je zaključila neke međunarodne ugovore. To su bili Sporazum o monetarnoj uniji između Jugoslavije i jugoslavenske vojne uprave u Zoni B koji je bio zaključen 1. srpnja 1949., Sporazum o zajmu zaključen 7. srpnja 1949. te Sporazum o carinskoj uniji zaključen 27. veljače 1950.¹⁶²

V.V. Nastavak jugoslavensko-talijanskih pregovora

Kako je Jugoslavija promijenila politiku prema Trstu, bilo je nužno vidjeti kako će ideju podjele Trsta gledati zapadne sile, a samim time i Italija. U prosincu 1949. jugoslavenski je predstavnik Aleš Bebler raspravljao o tome s američkim državnim tajnikom Deanom Achesonom. Acheson je ukazao na to da sve ovisi o Italiji, ako Italija pristane, SAD i ostale zapadne sile rado će odobriti to trajno rješenje tršćanskog problema.

¹⁶⁰ Novak, 326

¹⁶¹ Isto, 327.

¹⁶² Mandić, 308.

U veljači 1950. u Rimu se sastaju jugoslavenski ambasador Mladen Iveković i talijanski ministar vanjskih poslova grof Carlo Sforza. Vidljivo je iz tih razgovora da se Italija kao osnove za pregovore držala Tripartitne deklaracije i svoja prava na STT, osim malih korekcija na granici, nije htjela kompromitirati, no Jugoslavija je novim mjerama koje je uvela u Zoni B dala do znanja Italiji da neće odustati od te zone STT-a. Nova jugoslavenska politika omeđena je dvama ekstremima. Prvi ekstrem odnosio se na maksimalni zahtjev prema kojem bi Trst pripao Italiji, u zamjenu za Goricu ako je moguće, a ostatak STT-a pripao bi Jugoslaviji. Drugi predstavlja minimalni zahtjev. Prema minimalnom zahtjevu Jugoslavija mora zadržati Zonu B koja je već ionako pod njenom upravom.¹⁶³ Dakle, vidljivo je da Jugoslavija nikako nije željela odustati od Zone B, dok je Trst bila voljna ustupiti Italiji, što je velika promjena u odnosu na prvotnu situaciju nakon završetka Drugog svjetskog rata, no Italija je isto pomno promatrala promjenu u međunarodnim odnosima. Zanimljiva je stvar svakako i dualna politika koju su vodile Jugoslavija i projugoslavenska struja u Zoni A između 1949. i 1954. Dok je jugoslavenska vlada bila za podjelu STT-a, projugoslavenske struje u Zoni A bile su za uspostavu nezavisnog i slobodnog STT-a.

Italija je pomno pratila situaciju u Jugoslaviji i njezino zbližavanje sa Zapadom nakon zahlađenja sa SSSR-om. Sforza je znao da bi zapadne sile mogle povući Tripartitnu deklaraciju. Prije su zapadne sile podržavale Italiju kao jedini način da se spriječi širenje sovjetskog utjecaja, a sada je lako moguće da Italija neće uspjeti zadržati čitav STT. U Italiji su smatrali da će Jugoslavija iskoristiti svoj bolji odnos sa Zapadom i stoga su talijanski diplomati u zapadnim prijestolnicama pritiskali da se potvrdi Tripartitna deklaracija kako bi podsjetili zapadne sile da su Italiji obećale povratak čitavog STT-a te da bi ukinuće te obveze moglo imati ozbiljnih posljedica u Italiji. S jugoslavenskim približavanjem Zapadu, Italija je bila primorana na ponovno preispitivanje vlastitog stajališta. To je izraženo u Sforzinom pismu poslanom ambasadoru u SAD-u Tarchianiju koji ga je obavijestio o razgovoru Ivekovića i Achesona. Sforza se pita treba li se zadržati sadašnji status quo ili da se preispita mogući način dolaženja do konačnog rješenja, rješenja koje ne bi bilo nikakav kompromis.¹⁶⁴

Sforza je, znajući da bi se Jugoslavija mogla udaljiti od zapadnih sila ako Italija odbije pregovarati s Jugoslavijom, što njima ne bi baš dobro leglo, odabrao novu taktiku koju je otkrio u svojem neslužbenom razgovoru s Ivekovićem. Prema tome Italija neće službeno odbiti pomirenje s Jugoslavijom, no inzistirat će da osnova za buduće pregovore bude Tripartitna deklaracija. Italija i dalje želi STT, no spremna je na manje ustupke Jugoslaviji.

¹⁶³ Novak, 319-320.

¹⁶⁴ Isto, 320.

Daljnji su talijanski uvjeti učinili jugoslavensko-talijanski dogovor sve težim. Italija je bila obaviještena o novim mjerama koje Jugoslavija poduzima kako bi se bolje povezale ona i Zona B te traži da sve te mjere budu ukinute prije nego talijansko-jugoslavenski pregovori započnu.

Iako je Jugoslavija prema Sforzi trebala dobiti manje ustupke, talijanski desničari bili su protiv toga te tražili čvrsto odbijanje ulaska u direktne pregovore s Jugoslavijom i povratak STT-a Italiji. Na to je Sforza rekao da Italija nikad neće prihvatiti transakciju u kojoj će biti žrtvovani novi Talijani. Sforzu su kritizirali komunisti koji su tražili nominaciju guvernera. Oni su slijedili SSSR te bili za nezavisan STT i odbijali su direktne pregovore s novim neprijateljem Jugoslavijom, Sforza im ipak nije pridavao toliko pažnje, smatrajući ih protivnicima talijanskih interesa.¹⁶⁵

Italija je pristupila vojnim organizacijama Zapada i to je davalo nadu talijanskim službenim krugovima, da bi na koncu STT mogao biti priključen Italiji. Ipak, poboljšanje odnosa vlada zapadnih sila, pogotovo SAD-a i Velike Britanije s Jugoslavijom te Rezolucija Informbiroa, bili su poruka tim istim krugovima da pojačaju diplomatski interes kako bi ostvarili svoje interese, odnosno da se konačno riješi tršćansko pitanje. Jugoslavija je pokazala da je spremna na pregovore i konačan sporazum, no ipak se tršćansko pitanje nije moglo riješiti jednostranom odlukom, već kompromisom. Trebalo je uvažiti činjenicu da je ¾ teritorija STT-a nastanjeno Slovencima, odnosno Hrvatima i da na prostoru grada Trsta živi brojčano jaka slavenska manjina koju treba sporazumom zaštititi, a sporazumom se trebaju zaštititi i jugoslavenski gospodarski interesi.¹⁶⁶

Jugoslavenska diplomacija u to je vrijeme jasno i argumentirano izlagala svoja stajališta stavljajući ih u kontekst ukupne talijanske politike prema ovim prostorima, konstante talijanske vanjske politike i unutarnjih odnosa u Italiji, a za to vrijeme na unutrašnjopolitičkom planu, napisima u tisku i izjavama istaknutih čelnika, naglašava svoja vanjsko-politička stajališta u vezi s rješenjem tršćanskog pitanja. Posebno se tada izriču stajališta iznesena u Tripartitnoj deklaraciji. Ističe se da je Jugoslavija već dovoljno ustupila Italiji te se odrekla zaokruživanja svog nacionalnog teritorija i nije spremna prihvatiti Tripartitnu deklaraciju, no spremna je na dijalog i sporazum.¹⁶⁷

Jugoslaviji je dosta na ruku išao i pad pritiska potpisnica Tripartitne deklaracije, koje su htjele profitirati njezinim odvajanjem od SSSR-a, nadajući se da će tako i ostati jer im ne bi

¹⁶⁵ Novak, 321.

¹⁶⁶ Mandić, 309.

¹⁶⁷ Isto.

legao prekid poboljšanih odnosa s Jugoslavijom. Jugoslavija je ipak do Rezolucije Informbiroa bila jedan od najvažnijih saveznika SSSR-a. Uz vladu SAD-a koja je prva počela s podrškom Jugoslaviji, sada sve više volje za razumijevanje Jugoslavije pokazuje i britanska vlada. No neriješenost tršćanskog pitanja i dalje je pozivala na oprez obje strane te je situacija i dalje bila izrazito napeta, a značajne vojne snage ostale su na području STT-a i s jedne i s druge strane granice savezničke i jugoslavenske vojne uprave.

V.VI. Pristupanje Jugoslavije sustavu američke vojne pomoći

Sukob Jugoslavije i SSSR-a potiče na Zapadu da se na prijelazu iz 1950. na 1951. mišljenje o korisnosti pružanja vojne pomoći Jugoslaviji, kao činu od izravne važnosti za vojnostratešku situaciju u hladnoratovskom odnosu snaga, promijeni. Jugoslavija se našla u velikoj opasnosti od moguće invazije SSSR-a i njegovih satelitskih država te je zemlja bila u izrazito lošem ekonomskom stanju. Velika suša i glad, kao i strah od invazije, bili su katalizatori koji su porušili sve ograde koje su ranije onemogućavale da se u Washington ode bez nadmenosti. Amerikanci su planirali Jugoslaviji pomoći dovoljno da Tito ne potone, da bude dovoljno jak za nastavak pružanja otpora Informbirou.¹⁶⁸ Osim ekonomske podrške Jugoslaviji, u ljeto 1950. američki strateški planeri nastavili su i tajne pripreme za eventualnu vojnu pomoć, pogotovo u slučaju vojne intervencije Informbiroa. Radna grupa State Departmenta i ministarstva obrane bila je još ranije izvršila analizu o borbenoj gotovosti jugoslavenske armije, odnosno o potrebama jugoslavenske armije u oružju i opremi. Iako je taj dokument bio tajan, neke njegove nalaze američki su predstavnici izgleda uspješni ubaciti u izvještaj Specijalnog komiteta UN-a za Balkan koji je bio objavljen sredinom srpnja i stavljen u usta navodnim neidentificiranim izvorima i prema tim nalazima vojna je gotovost JA zbog lošeg stanja i zastarjelosti naoružanja vrlo niska. Prema tvrdnjama nekih prebjeglih jugoslavenskih vojnika, ni moral JA nije bio na visokoj razini, a veliku je zabrinutost izazvalo i loše stanje jugoslavenskih puteva koje je omogućavalo jedino gerilski način ratovanja.¹⁶⁹ Zbog toga su planeri MDAP-a predložili State Departmentu promjenu lokacije i strukture njihovih zaliha na teritoriju Austrije da bude pogodnija za eventualne hitne isporuke Jugoslaviji ili Grčkoj. Tako bi se smanjila količina uniformi, alata i sličnog, dok bi se povećala količina artiljerije, malog oružja i streljiva, to jest smjestilo bi ih se bliže jugoslavenskoj granici.

¹⁶⁸ Jakovina, Tvrtko. Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955. Zagreb: Profil International: Srednja Europa, 2003., 283-284 (dalje Jakovina).

¹⁶⁹ Bekić, 202.

Američka vojska nije odmah podržavala pružanje vojne pomoć Jugoslaviji, no u to vrijeme kada je vladala velika napetost između suprotstavljenih strana u hladnom ratu, a pogotovo nakon izbijanja Korejskog rata, i njihov se stav prema Jugoslaviji mijenja. Smatralo se da bi svaki novi konflikt mogao dovesti do generalnog sukoba zapadnih sila sa SSSR-om. Da bi se bolje pripremili, na Zapadu su pod vodstvom SAD-a krenuli s ponovnim naoružanjem te stvaranjem mreže sigurnosnih saveza. Dio tog globalnog programa u Europi pokušao je ojačati NATO i proširiti se na istočni Mediteran uključivanjem Turske i Grčke, ponovnim naoružavanjem Italije te pružanjem vojne pomoći Jugoslaviji.¹⁷⁰ Tada je američki Generalštab postao skloniji ideji da se Jugoslaviji, ako bude potrebno, pomogne i vojnim materijalom. Prema zamisli State Departmenta trebalo je formirati tripartitno tijelo SAD-a, Velike Britanije i Francuske koje bi koordiniralo program eventualne vojne pomoći Jugoslaviji.¹⁷¹ Nacionalno vijeće sigurnosti prihvatilo je 24. kolovoza 1950. dokument imena „Ocjena mogućih daljnjih sovjetskih poteza u svjetlu korejske situacije i njezinog djelovanja na položaj SAD-a“. Taj je dokument predviđao pružanje ograničene vojne pomoći Jugoslaviji bez izravnog angažmana američkih snaga.

Kad su se na početku 1951. počele širiti glasine o mogućem sovjetskom napadu na Jugoslaviju, zapadne su sile, svaka odvojeno, objavile javno upozorenje potencijalnim agresorima. Tito je 17. veljače te godine objavio da će se Jugoslavija suprotstaviti svakoj agresiji i braniti svoju nezavisnost. Prvih dana travnja tražio je vojnu opremu od zapadnih sila. Francuska je pristala 14. veljače poslati manje oružje i vojnu opremu prema novom trgovačkom ugovoru. Dva dana nakon toga Truman stavlja na stranu 39 milijuna dolara za vojnu pomoć Jugoslaviji, a slično odlučuje i Velika Britanija.¹⁷² Koča Popović, načelnik Generalštaba JA, došao je u Washington u lipnju te godine kako bi isposlovao isporuku još više oružja.

Nakon dugih pregovora u Beogradu, 14. je studenog 1951. zaključen sporazum o vojnoj pomoći između jugoslavenske i američke vlade, a zaključili su ga Tito i američki ambasador George Allen. Time Jugoslavija biva uključena u MDAP, a pomoć je trebala primati od SAD-a, Francuske i Velike Britanije prema listama potreba JA. Ovime je omogućen kvalitativan i kvantitativan skok jedinica sada Jugoslavenske narodne armije (JNA) zbog preimenovanja JA, s obzirom na prijašnju blokadu s Istoka i razdoblje stagnacije. Stigla je nova tehnika svih profila i tipova. Naoružane su jedinice JNA na teritoriju 5. vojne oblasti,

¹⁷⁰ Novak, 353.

¹⁷¹ Bekić, 204.

¹⁷² Novak, 354.

dakle Zagorja i zapadne Slavonije. Taj prostor smatran je dijelom borbenog pravca Ljubljanskih vrata, gdje je očekivan napad SSSR-a.¹⁷³ Uglavnom će najveći dio tih jedinica biti u jesen 1953. angažiran u novoj eskalaciji krize oko Trsta.

Tijekom 1952. i 1953. godine na tom se prostoru, zahvaljujući novoisporučenoj američkoj opremi, stvaraju novonaoružane pješačke divizije. Razlikovale su se po novim vučnim i samohodnim artiljerijskim jedinicama, formiranom tenkovskom bataljunu i drugim elementima od onih starijih divizija u ostalim dijelovima Jugoslavije. Svakako je veliko pojačanje za jugoslavensku vojsku bio prijem tenkova M-47 „Patton“, što je omogućilo formiranje oklopne jedinice na razini oba korpusa 5. vojne oblasti. Formiran je 31. tenkovski puk u Dugom Selu za potrebe zagrebačkog korpusa te 268. tenkovska brigada ljubljanskog korpusa. Već postojeća 20. oklopna divizija 5. vojne oblasti bila je u potpunosti novonaoružana te je počeo proces formiranja tenkovskih bataljuna kod pješačkih divizija u okviru te oblasti. Tada su formirani tenkovski bataljuni koji su brojali 31 tenk tipa M4A3 I M-47 kod 1. i 6. proleterske, 33., 56. i 60. pješačke te ratnih 46./127. i 137. pješačkih divizija. Mahom su se bazirale u zoni mogućeg pravca agresije Sovjeta i njihovih satelita, dakle kod Postojne, Karlovca, Novog Mesta, Bjelovara, Maribora i Buja.¹⁷⁴ Još kasnije 1953. bile su novonaoružane mnoge jedinice JNA. Prijem nove tehnike doveo je do formiranja novih jedinica s tehnikom MDAP-a, bile to tehničke, oklopne ili samohodne artiljerijske ili uvođenja nove formacije, a najkarakterističnija je bila takozvana „preoružana“ divizija.

V.VII. Pokušaji rješenja tršćanskog pitanja 1952. i sklapanje Balkanskog pakta 1953. godine

Jugoslavija je puno profitirala boljim povezivanjem sa zapadnim silama te je time dosta ojačala svoju poziciju u pregovorima s Italijom u vezi s tršćanskim pitanjem. Pregovori u vezi s konačnim razgraničenjem Italije i Jugoslavije bili su nastavljeni i početkom pedesetih godina, a realni preduvjeti za rješenje tog pitanja stvoreni su tek 1952. i 1953. godine. Tada je kod zapadnih sila sazrelo uvjerenje da je jedino stvarno rješenje problema zapravo zamrzavanje postojećeg stanja uz minimalne teritorijalne korekcije na obje strane. Zapad ocjenjuje da Italija i Jugoslavija ne mogu potpisati nikakav stvaran sporazum pa bi bilo

¹⁷³ Dimitrijević, 84.

¹⁷⁴ Isto, 85.

najbolje ovo krizno žarište skinuti s dnevnog reda formaliziranjem postojećeg stanja, dakle zonska podjela STT-a.¹⁷⁵ To je bila opcija s kojom se i Jugoslavija slagala.

Jugoslavija, iako je bila u puno boljim odnosima sa zapadnim silama te je primala pomoć od njih, morala je biti spremna na suradnju kod rješavanja tršćanskog pitanja jer je pomoć zapadnih sila ovisila o tome, a Jugoslavija bez te pomoći ne bi mogla opstati. Prijedlog internacionalizacije STT-a, kao jedino rješenje u slučaju nemogućnosti realizacije teritorijalnog rješenja, izazvao je dosta oštru reakciju vlade SAD-a. Jugoslavija je bila više puta upozorena da je to rješenje neprihvatljivo za ostale aktere Tršćanske krize, a ovim što je svako malo spominjala tu mogućnost, samo je dovodila do ogorčenja SAD-a, no američka je vlada najviše radila na tome da se Jugoslaviju konačno uvjeri da odustane od te opcije te konstruktivnije pristupi rješavanju spornog pitanja.

Dana 20. ožujka 1952., na četvrtu obljetnicu Tripartitne deklaracije dolazi do masovnih antiameričkih i antibritanskih demonstracija diljem Italije, što je bio povod za snažne diplomatske aktivnosti u prijestolnicama zapadnih saveznika u vezi s tim da se izvrši revizija Ugovora o miru. Talijanski ministar vanjskih poslova Alcide De Gasperi tada je zaprijetio povlačenjem talijanskih postrojbi iz NATO saveza, ako se ne podrže talijanski zahtjevi. Taj je pritisak na koncu urodio plodom te je utjecao na mišljenje dužnosnika zapadnih saveznika o reorganizaciji ustroja civilne uprave u Zoni A s ciljem većeg učešća talijanskih predstavnika pa će tako Ukazom savezničke vojne uprave br. 51 od 20. ožujka 1952., koji stupa na snagu 26. ožujka, valjanost izbora za talijansku lokalnu upravu biti će protegnuta i na Zonu A STT-a, a izbori su u Trstu zakazani za 25. svibnja, istog dana kad su se održavali lokalni izbori u čitavoj Italiji.¹⁷⁶ Dana 27. ožujka u Washingtonu, Rimu i Londonu istodobno je objavljena zajednička izjava o tome da su sve tri vlade suglasne zajednički razmotriti svoje sudjelovanje u upravi Zone A STT-a kako bi se postigao što veći stupanj suglasja u upravljanju. Vidljivo je da SAD i Velika Britanija pristupaju reorganizaciji svoje uprave u Zoni A u korist Italije, a tako i u skladu svojim općim obvezama koje su imale prema Italiji kao članici NATO saveza. Namjera o reorganizaciji uprave u Zoni A realizirana je na temelju odluka predstavnika SAD-a, Velike Britanije i Italije donesenima na konferenciji u Londonu 9. ožujka 1952. godine.¹⁷⁷

Dana 3. travnja započela je Trojna konferencija u Londonu i trajala je, uz prekid od 10. do 16. travnja, do 9. svibnja 1952. godine. Na konferenciji su sudjelovali Pierson Dixon,

¹⁷⁵ Dimitrijević, 86.

¹⁷⁶ Mandić, 310.

¹⁷⁷ Dimitrijević, 87.

zamjenik podtajnika Foreign Officea, Julius C. Holmes, američki ministar i Manlio Brosio, talijanski ambasador.¹⁷⁸ Na temelju odluka konferencije donesen je Memorandum o razumijevanju, također poznat i kao Londonski sporazum. Time je pod upravu Italije stavljena gotovo cijela administracija Zone A osim uprave nad policijom, poštom, putničkim dozvolama, pravnim poslovima i još nekim sektorima. Ostali sektori civilne administracije prelaze pod talijansku upravu te bivaju podijeljeni u dvije uprave, jednu za unutarnje poslove, a drugu za financije i gospodarstvo.¹⁷⁹

Prema prvim javnim komentarima u Italiji te Jugoslaviji Londonska je konferencija ocijenjena kao prvi korak prema praktičnoj primjeni Tripartitne deklaracije, dakle priključivanja čitavog STT-a Italiji.¹⁸⁰ Tito je svoj odgovor na londonske zaključke dao u sklopu svog govora u Zrenjaninu 11. svibnja. Londonski memorandum, odnosno njegovu interpretaciju talijanskog premijera napao je najoštrijim riječima. Osim De Gasperi, Tito se osobito okomio na Vatikan koji je nazvao glavnim mutiteljem, dok je zapadnim silama odgovorio da jugoslavenski narod taj sporazum odbija s ogorčenjem kao napad na interese Jugoslavije te interese samih građana Trsta.¹⁸¹

Malo nakon toga, odnosno 14. svibnja, talijanski ministar vanjskih poslova De Gasperi pisao je u smjernicama vanjske politike, u vezi s tršćanskim pitanjem, talijanskom veleposlaniku u Washingtonu Albertu Tarchianiju da nijedna talijanska vlada ne bi mogla pristati na podjelu STT-a po demarkacijskoj liniji.¹⁸² Dan nakon toga dolazi do razgovora između Tita i američkog ambasadora Allena. Iz razgovora je vidljiv stav jugoslavenskog rukovodstva prema strategiji rješavanja krize koju su nagovijestile SAD i Velika Britanija, dakle Zona A Italiji, a Zona B Jugoslaviji. Jugoslavija je tada prihvatila opciju zapadnih sila jer to je ipak bilo najrealnije rješenje, no trebalo je vremena za realizaciju. Ovo je bilo vidljivo iz niza mjera koje je jugoslavenska vojna uprava najavila 13. svibnja, a koje su bile usmjerene prema čvršćem povezivanju Zone B s Jugoslavijom. Ipak, iza svega toga bio je vidljiv osjećaj ugroženosti i ogorčenosti zbog takve politike Zapada.

Prema rezultatima izbora za lokalnu upravu, političke snage koje u svom programu podržavaju neovisan i suveren Trst imaju 40,1% glasova, što je gotovo 4% više u odnosu na 1949.¹⁸³ To je bio znak talijanskim službenim krugovima da jačanje tih snaga znači umanjivanje mogućnosti za ostvarivanjem maksimalističkog programa talijanske vanjske

¹⁷⁸ Novak, 389.

¹⁷⁹ Isto, 390.

¹⁸⁰ Dimitrijević, 87.

¹⁸¹ Bekić, 377.

¹⁸² Mandić, 311.

¹⁸³ Isto.

politike, to jest revizije Ugovora o miru i priključenja cijelog teritorija STT-a Republici Italiji, a iz rezultata je vidljiv i rast radikalnih desnih stranaka aneksionističkih opredjeljenja i protivnika jugoslavensko-talijanskih pregovora.

Nakon Memoranduma Jugoslavija u Zoni B odgovara trima novim propisima zapovjednika zone jugoslavenske uprave radi institucionalnog povezivanja Zone B i Jugoslavije, koji upravu ustrojavaju na isti način kao u Zoni A. Zapovjednik vojne uprave u Zoni B STT-a, pukovnik Miloš Stamatović, zapovijedu broj 3 od 15. svibnja 1952., ukida Istarski okrug i njegovu nadležnost prenosi na Kotarski narodni odbor Kopra, odnosno Buja te uvodi savjetnika delegata i određuje njegovu nadležnost, a na poslove građanske uprave, koji su u Jugoslaviji bili u nadležnosti Savezne vlade, uvodi funkciju političkog savjetnika - predstavnika vlade pri vojnoj upravi JNA.¹⁸⁴ Isti dan zapovijedu broj 4 određuje režim kretanja između jugoslavenske i angloameričke zone STT-a te između Zone B, Jugoslavije i ostalih zemalja, a Trećim dekretom, zapovijedu broj 5, nadležnost jugoslavenske Narodne banke proširena je i na prostor Zone B te se otvara njezina ispostava u Kopru i Bujama.

Posljednjeg je dana srpnja 1952., s ukupno 13 zapovijedi, valjanost nekih zakona u Jugoslaviji i uredbi vlade Jugoslavije proširuje se i na područje Zone B. Izdana je zapovijed o izmjenama odluke o uređenju sudova, javnog tužiteljstva, arbitraže i disciplinske odgovornosti javnih službenika. Koncem kolovoza iste godine uredbom Osnovni zakon i jugoslavensko izborni zakonodavstvo proširuje zakonsku materiju i na teritorij Zone B STT-a, a za 7. prosinca 1952. raspisuju se izbori za narodne odbore. Izbori su održani u duhu jednostranačkog socijalističkog sustava te su mogle biti istaknute jedino kandidature Narodne fronte.¹⁸⁵ Vidi se da politika Jugoslavije u Zoni B postaje sve sličnija onoj u Zoni A te da nijedna strana ne misli odustati od svoje zone, odnosno da se radi na zamrzavanju postojećeg stanja na prostoru STT-a.

Talijani predlažu podjelu Zone B, što je Jugoslavija odlučno odbacila. Tito je u Glini 27. srpnja 1952. govorio da ne može biti rasprave o teritoriju koji danas kontrolira Jugoslavija. Prema razgovorima s britanskim ministrom vanjskih poslova Anthonyjem Edenom, tijekom njegova službenog posjeta Jugoslaviji koji je trajao od 18. do 23. rujna 1952., vidi se da postoji samo jedno realno i razumno rješenje za STT, a to je dosadašnja podjela prema Morganovoj liniji. Ipak talijanski službeni krugovi to odbijaju. De Gasperi predlaže Jugoslaviji izlazak na more u području Kopra u Zoni B kod Sv. Katarine, prema načelu etničke podjele i time potvrđuje da je Tripartitna deklaracija talijanska pozicija

¹⁸⁴ Mandić, 311.

¹⁸⁵ Isto, 312.

pregovaranja i da je Italija spremna na ustupanje tek jednog dijela teritorija STT-a.¹⁸⁶ Jugoslaviji je to neprihvatljivo jer polazi od cjelovite podjele i napušta odrednice Ugovora o miru i ustrojavanju novog međunarodnog subjekta STT-a pa su stoga upućeni prigovori vladama Velike Britanije i SAD-a samo traženje primjena odredbi Stalnog statuta i Instrumenta o privremenom režimu sukladno načelima međunarodnog prava.

Tada se javlja sve više teškoća u odnosu Jugoslavije sa Zapadom. Jugoslavija se počela sve više otvarati prema Zapadu i trebale su joj ekonomska financijska i vojna pomoć, no kod zahtijevanja pomoći vidljivo je sve veće nepovjerenje, određeni strah, što je postalo jasnije i zapadnim silama. Jugoslavija nipošto nije htjela izgubiti autentičnost svog režima, a opet zbog primanja pomoći Zapada morala je biti spremna na suradnju, koja nije uvijek Jugoslaviji išla na ruku. Posebno je to vidljivo iz neuspjelih vojnih pregovora između jugoslavenskog rukovodstva i američkog generala Thomasa Handyja u studenom 1952., kada jugoslavenska strana nije skrivala svoje nepovjerenje prema NATO savezu te se držala izrazito nekooperativno.¹⁸⁷ Uz teškoće u odnosu sa zapadnim silama, iako su tada bili dosta dobri, još će veći problem za Jugoslaviju biti skorije zaoštavanje odnosa s Italijom.

U nekoliko godina suradnje i primanja pomoći zapadnih zemalja Jugoslavija se obnavlja i postupno izlazi iz krize koju je uzrokovao raskol između Tita i Staljina, čime se Jugoslavija udaljila od istočnog bloka. Unutarnja se situacija u Jugoslaviji promijenila. Otkako je uvedeno samoupravljanje demokratizirala se, a i centralizacija u zemlji popušta što dovodi do homogenizacije unutrašnje političke scene. Na inozemnom planu Tita sve bolje prihvaćaju zapadni saveznici, pogotovo kada ustavnim promjenama ukida Prezidij kao kolektivni šef države te uvodi institut predsjednika Republike.

Kako je Jugoslavija bivala sve bolje prihvaćena na Zapadu, tako je i njezina suradnja sa zemljama pripadnicama NATO pakta bila sve bolja. Jugoslavija je početkom pedesetih godina imala vrlo dobru političku i vojnu suradnju s Grčkom i Turskom, što je na koncu i institucionalizirano, a to je predstavljalo ozbiljan presedan u tadašnjem bipolarnom i hladnoratovskom svijetu. Slučaj savezništva članica NATO saveza s jednom državom komunističkog opredjeljenja u poslijeratnoj povijesti svijeta nije poznat. Povezivanje je ovih zemalja u vremenskim okvirima hladnog rata prizivalo dosta problema te je potpuni potencijal tog savezništva bio teško ispunjiv. Posebno su negativno na to utjecali neriješenost tršćanskog pitanja i kriza u odnosima Jugoslavije i Italije. Italija je bila u NATO paktu, kao i Grčka i

¹⁸⁶ Mandić, 312.

¹⁸⁷ Dimitrijević, 87.

Turska, pa su te dvije države morale dokazati da sklapanjem vojnog saveza s Jugoslavijom, koja je bila u izrazito lošim odnosima s Italijom, nikako ne žele ići protiv talijanskih interesa.

Italija je kao članica NATO pakta morala dati svoju suglasnost zaključivanju sporazuma među Jugoslavijom, Turskom i Grčkom prije nego što bi on mogao biti postignut. Kako je postignuta suglasnost svih triju strana da se iz budućeg ugovora izbacе sve vojne odredbe osim onih koje su bile načelnog karaktera, vojne delegacija Grčke, Turske i Jugoslavije u Ateni su, suprotno očekivanjima, završile nacrt vojnog dijela sporazuma već nakon trodnevnog rada na tome.¹⁸⁸ Balkanski pakt sklopljen je potpisivanjem Sporazuma o prijateljstvu i suradnji između Grčke, Turske i Jugoslavije 28. veljače 1953. u Ankari. Potpisao ga je jugoslavenski ministar vanjskih poslova Koča Popović zajedno s ministrom vanjskih poslova Turske Fuadom Keprilijem i te Grčke Stephanopulosom.¹⁸⁹

Jugoslavija se ovime još više približila Zapadu, no i bolje angažirala u međunarodnu politiku. To potvrđuje Tito britanskom listu *Observer* govoreći da je Jugoslavija napustila politiku potpune neangažiranosti zbog nesigurnosti međunarodne politike.¹⁹⁰ To je bilo prvi put u novijoj povijesti da zemlje međusobno neprijateljskih društveno-političkih sustava sklope savez te uspostave suradnju na regionalnoj bazi. Balkanski je savez bio od iznimne važnosti, kako politički tako i vojno-strateški, a većina ga je zapadnih zemalja dobro prihvatila. Jugoslavija je u taj savez stupila s dvjema zemljama koje su bile članice NATO-a, a od kojih je s jednom vodila neobjavljeni rat i najoštriju promidžbenu kampanju tijekom nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata.¹⁹¹ Unatoč uglavnom pozitivnom odjeku, taj bi savez zbog toga što se u njemu nalaze pripadnice međusobno suprotstavljenih društveno-političkih sustava mogao vrlo brzo nestati, ako bi došlo do komplikacija u odnosima njegovih članica i stoga će se naći na velikoj kušnji kulminacijom Tršćanske krize kasnije te godine.

Uz bolju prihvaćenost na Zapadu, nakon smrti Staljina 1953. godine, nastaju uvjeti za ponovno uspostavljanje dobrih odnosa Jugoslavije s istočnim blokom. Jugoslavija se tada našla u vrlo dobroj situaciji i uspjela je učvrstiti svoj položaj na međunarodnoj politici što daje nadu da bi konačno rješenje tršćanskog pitanja moglo ubrzo doći. Svjesna toga, jugoslavenska je diplomacija smatrala da je došlo pravo vrijeme za rješenje tršćanskog pitanja. Ipak, do konačnog rješenja nije tako brzo došlo te su i prvi izravni pregovori Italije i Jugoslavije 1953. bili neuspješni. Zbog promjena na političkoj sceni u Italiji, gdje na vlast dolazi nova vlada pod vodstvom Giuseppea Pelle, koja će radikalizirati svoju politiku prema Trstu i vršiti sve veći

¹⁸⁸ Dimitrijević, 88.

¹⁸⁹ Bekić, 496.

¹⁹⁰ Dimitrijević, 89.

¹⁹¹ Jakovina, 350.

pritisak kako i na Jugoslaviju tako i na zapadne sile, doći će do konačne kulminacije Tršćanske krize i rješavanje tršćanskog pitanja ponovno će naići na komplikacije.

VI. KULMINACIJA TRŠĆANSKE KRIZE 1953.-1954.

VI.I. Radikalizacija talijanske politike prema Trstu 1953. godine

Neriješeni problem oko Trsta početkom pedesetih godina uzrokovao je novi val neprijateljstva Jugoslavije i Italije. Bilo je raznih polemika i optužbi te je napetost sve više rasla. Problem je bio i oko NATO pakta jer je Italija bila član tog saveza, dok mu se Jugoslavija približavala. I jedna i druga zemlja primale su pomoć Zapada. Iako su obje zemlje imale dobre veze sa Zapadom, između njih je bilo sve većih tenzija. Ovi problemi između Italije i Jugoslavije utjecali su i na stabilnost Balkanskog saveza jer su Turska i Grčka također bile članice NATO pakta i kao takve nisu smjele ići protiv Italije. Stvari će se za Jugoslaviju na međunarodnom planu u drugoj polovici kolovoza 1953. promijeniti i to dosta negativno s obzirom na poboljšanje vlastitog položaja koje je postigla prije toga. Prije svega, to će početi zaoštavanjem odnosa s Italijom čija politika u vezi s tršćanskim pitanjem postaje sve oštrija i radikalnija. Takva je bila još u vrijeme premijera De Gasperija, a nastavit će se u još većoj mjeri za vrijeme novog premijera Giuseppea Pella.

Pella je premijer postao u kolovozu 1953. i ubrzo povlači prve poteze u vezi s Trstom. Tijekom ljeta 1953. članice Balkanskog pakta vode razgovore o mogućem proširenju njihove suradnje i na vojnu suradnju. Također, u to je vrijeme Jugoslavija pozvana u Washington zbog vojnih pregovora s Francuskom, Velikom Britanijom i SAD-om o koordinaciji strateškog planiranja. Pella je zbog toga odlučio brzo reagirati jer je bio svjestan da bi ti pregovori mogli biti velika prednost za Jugoslaviju kod pregovora o Trstu. Isto tako je i Balkanski pakt mogao poslužiti ne samo kao odbijanje moguće sovjetske agresije, već je mogao biti štetan za talijanske interese jer su se sve njegove članice, dakle i Turska i Jugoslavija i Grčka, u Drugom svjetskom ratu borile protiv Italije.¹⁹² Tako je talijanskim vojnim i diplomatskim predstavnicima u SAD-u, Velikoj Britaniji i Francuskoj naloženo da izraze nezadovoljstvo talijanske vlade zbog vojnog vezivanja NATO saveza za Jugoslaviju i svakog oblika suradnje u tom kontekstu. General Giuseppe Pizzorno, načelnik Glavnog stožera talijanske kopnene vojske, upozorio je tada Amerikance da se ne oslanjaju toliko na Jugoslaviju jer je mediteranski sektor čvrsto zatvoren i obranjiv lancem atlantskih zemalja Italije, Grčke i Turske, dok su talijanski ambasadori u Washingtonu i Londonu uložili protest svoje vlade povodom pregovora Jugoslavije i Zapada.¹⁹³ Jasno je bilo iz takvih poruka da se talijansko javno mnijenje i vlada ne slažu ni s povezivanjem Jugoslavije, a kamoli s njezinim

¹⁹² Novak, 419.

¹⁹³ Dimitrijević, 90.

priključivanjem NATO savezu. Ovi potezi bili su tek početak onoga što će tek uslijediti ne bi li se primoralo zapadne sile da se konačno zauzmu za Italiju.

Nova talijanska vlada morala se pod svaku cijenu afirmirati pred biračima, a čvrsti stav po pitanju Trsta uvijek je tome pogodio. Povoljna prilika za demonstraciju čvrstog stava javila se 28. kolovoza 1953. kada je poluslužbena jugoslavenska agencija Jugopress oštro napala teze iz nastupnog govora Giuseppea Pelle. Između ostalog, dala je komentar da je jugoslavenska vlada izgubila strpljenje s nepopustljivim stajalištima Rima pa bi u svjetlu situacije stvorene procesom tihe aneksije Trsta, koju provodi Italija, trebalo očekivati ozbiljno preispitivanje jugoslavenske pozicije, a time i neizbježne posljedice.¹⁹⁴ Talijanska je vlada to shvatila kao najavu jednostrane jugoslavenske aneksije Zone B koja ju, unatoč vojnom upravljanju njome, bez sporazuma nije smjela anektirati. Nakon toga je Italija pokrenula svoje jedinice koje su bile dijelom kontingenta NATO saveza da bi tako i povezala svoje djelovanje s djelovanjem ove zapadnoeuropske grupacije. Sa zakašnjenjem je britansko Ministarstvo vanjskih poslova objasnilo jugoslavenskoj vladi da je talijanska vlada taj potez napravila samoinicijativno te da je zapovjedništvo NATO-a o tome informirano tek naknadno, no ipak činjenica jest da ni oni ni Amerikanci nisu poduzimali ništa kako bi spriječili Italiju.¹⁹⁵ Sve su zapravo radile suprotno, to jest nastojale su spriječiti jugoslavensku protuakciju. Zapadne sile radile su na novom potezu u vezi s tršćanskim pitanjem, a radilo se o deklaraciji prema kojoj bi se njihove snage povukle iz Zone A te bi ona bila predana Italiji. Talijanski je pritisak urodio plodom i zapadne sile okrenuo na svoju stranu.

Dana 30. kolovoza 1953. jugoslavenska agencija Tanjug reagirala je na optužbe o aneksiji Zone B te ih odbacila kao proračunatu provokaciju, a talijansku vladu optužila je da gomilanjem trupa na granici stvara ratnu psihozu. Aleš je Bebler isti dan za savezničku upravu u Zoni A kazao da je pristrana.¹⁹⁶ Početkom rujna nastavljaju se ljutiti diplomatski odnosi između Jugoslavije i Italije, a Bebler je i britanskom ambasadoru siru Ivu Malletu te francuskom Baudetu, a uz njih i američkom otpravniku poslova Walneru objasnio kakvo je stanje u Beogradu. Dakle oni su bili upoznati s beogradskim nezadovoljstvom zbog ustupaka njihovih zemalja Italiji.

Italija je svoje namjere pokazala i tu neće stati. Već će krajem kolovoza i početkom rujna nastaviti s pritiskom na Jugoslaviju te na zapadne sile da joj udovolje. Vojne akcije Italije postajat će sve radikalnije. Dana 29. kolovoza 1953. Giuseppe je Pella, uz suglasnost s

¹⁹⁴ Bekić, 535.

¹⁹⁵ Dimitrijević, 91.

¹⁹⁶ Bekić, 536.

ministrom obrane i načelnikom Glavnog stožera, aktivirao dio kopnenih i pomorskih snaga, a navodno je povod tome bio oštar napad Jugopressa. U talijanskim dokumentima ovaj vojni pothvat nazvan je *L'esigenza T* (Triest/Trst), odnosno Zadatak „T“. Načelnika Glavnog stožera Pizzorna ovlastio je ministar obrane Paolo Emilio Taviani na poduzimanje određenih vojnih mjera. Naređeno je zapovjedniku V. armijskog korpusa sa sjedištem u Padovi pojačanje nadzora na istočnim granicama, dok je Operativnom odjeljenju Glavnog stožera naređeno da prouči mogućnost eventualne iznenadne okupacije Zone A STT-a.¹⁹⁷

Ujutro u 6 i 30 sati 29. kolovoza 1953. laki oklopni puk „Genova“ bio je prvi koji su pokrenule talijanske snage, krećući iz Palmanove prema Monfalconeu, a stavljen je pod zapovjedništvo V. korpusa. U 19 sati isti dan aktiviran je i 76. pješački puk, koji je zaposleo granična uporišta i položaje prema Jugoslaviji na liniji od Tarvisija do Monfalconea. U 18 sati 29. kolovoza u talijanskom Glavnom stožeru sazvani su predstavnici odjeljenja za operacije glavnih stožera sva tri vida Talijanske vojske radi priprema i priopćavanja direktive za operaciju kodnog naziva „Delta“. Zamisao operacije bila je okupacija Zone A, sa ili bez suglasnosti Saveznika. Prema operaciji trebale su biti dvije faze. Prva se odnosila na brzu okupaciju kopnenog područja, mora i zračnog prostora sa snagama koje su već bile spremne u blizini granica i pogodne za kretanje izvan cesta, a druga bi obuhvaćala konsolidiranje dostignutih položaja, upotrebom lakše pješačke divizije „Trieste“.

Infiltracija talijanskih snaga trebala je biti izvršena kroz savezničku zonu odgovornosti, dok se prema planu protiv savezničkih snaga u STT-u nije trebala koristiti sila u slučaju da bi im se protivile. U slučaju da dođe do jugoslavenske protuakcije u smislu nekakvog prodora u Zonu A, talijansko djelovanje trebalo se svesti na njihovo odbacivanje natrag preko granice, a policijske snage u Zoni A morale su biti u stanju odmah poduzeti sve mjere da se ništa loše ne dogodi.¹⁹⁸ Plan je potvrdio talijanski Glavni stožer 30. 8. te su odmah određene snage za akciju. Da bi se popunio nedostatak ljudstva sa specijaliziranim dužnostima u Furlaniji, sve uprave rodova pješastva, artiljerije i motoriziranih jedinica trebale su popuniti ljudstvom posade tenkova, vozače vozila iz škola rodova koje su im bile na raspolaganju. Svi obavještajni organi također su bili upućeni da prate jugoslavensku stranu.

Dana 31. kolovoza Glavni su stožeri mornarice i zrakoplovstva izradili direktive svojim snagama za izvršenje operacije „Delta“. Za zapovjednika mornaričkih snaga određen je admiral Pecori Giralardi, a za zrakoplovne snage general Ranieri Cupini. Mornaričke snage bile su organizirane u Pomorsku grupu Jadran, kojom je zapovijedao admiral Capponi.

¹⁹⁷ Dimitrijević, 101.

¹⁹⁸ Isto, 102.

Zrakoplovstvo je za akciju odredilo tri aerobrigade sastavljene od tri grupe naoružane tada najmodernijim lovcima bombarderima F-84G Thunderjet. Bile su to 5. brigada na aerodromu Verona-Villafranca, 6. na aerodromu Ghedi-Monichirai te 51. na aerodromu Aviano.¹⁹⁹ Još su za pomoć tim zračnim jedinicama bila određena dva stroma, a za izviđanje određeno je jedno odjeljenje mlaznih F-84G iz trećeg stroma.

Talijani su bili svakako nadmoćni u odnosu na jugoslavenske snage. Jugoslavenske su snage tada na raspolaganju imale samo 54 mlazna F-84G na aerodromu Batajnica kod Beograda. Što se tiče brodovlja, Jugoslaveni su imali ukupno 63 000 tona brodovlja, a Talijani 380 000, a uz to imali su i razvijenu radarsku službu. Dakle, jugoslavenske snage bile su u značajno podređenom položaju, a treba uzeti u obzir još i savezničke snage u Zoni A koje broje oko 10 000 ljudi. Prema realnoj procjeni koju su napravili talijanski obavještajni organi, snage JNA u Zoni B imaju od 6 000 do 7 000 ljudi.²⁰⁰

Dana 1. rujna jugoslavenska je vlada uputila protestnu notu zbog sve većih pokreta talijanskih vojnih snaga uz granicu s Jugoslavijom. Jugoslavenska vlada istaknula je da oružane demonstracije predstavljaju grubo kršenje pravila koja su uobičajena i dozvoljena među zemljama koje imaju normalne diplomatske i međudržavne odnose. Te su metode Jugoslaviji potpuno neefikasne i samo mogu otežati nalaženje rješenja, a ne da bi donijeli rješenje talijanskoj strani. U noti je navedeno da ovakvi postupci predstavljaju poslijeratnu kulminaciju jedne politike neprijateljstva prema FNRR koju već duže vremena provodi talijanska vlada. Za ovakve postupke jugoslavenska vlada navodi da su u potpunoj suprotnosti s duhom miroljubivog rješavanja i u suprotnosti s obvezom svih država da svoje međunarodne sporove rješavaju miroljubivim sredstvima, na način da mir i sigurnost ne budu dovedeni u opasnost.²⁰¹

General Carlo Biglino, zapovjednik V. armijskog korpusa, koji je odgovoran za izvođenje operacije „Delta“, tražio je 1. rujna političku intervenciju radi osiguranja podrške Saveznika ako bi krenuli u okupaciju Zone A. Također je obavijestio Glavni stožer da mu je potrebno 18 sati prethodne najave za početak operacije, počevši od 4. rujna. Na to mu je javljeno da trenutačno nije moguće vjerovati u pomoć Saveznika. Dana 2. rujna došao je u Rim kako bi se upoznao s planovima operacije. Prema planu su predviđene bile kopnene snage taktička grupa T (terra-kopno), sastavljena od puka „Genova“ i dva bataljuna bersaljera te Grupa M sastavljena od bataljuna „San Marco“ i „Marghera“, zatim minobacačke čete koje

¹⁹⁹ Dimitrijević, 102-103.

²⁰⁰ Isto, 104.

²⁰¹ *Borba*. Zagreb, 2.9.1953.

bi se prebacile u zonu brodovima, a uz njih i padobranska jedinica koja bi se prebacila do Zone A transportnim avionima.²⁰² Biglino je bio jako oprezan po pitanju izvođenja operacije „Delta“ i to je izrazio na sastancima u Rimu, a načelnik Glavnog stožera složio se s tim te je tražio od ministra obrane odlaganje priprema za spomenutu operaciju. Talijani su, iako su relativno brzo počeli s pripremama po dolasku Pelle na vlast, morali biti oprezni, pogotovo zato što nije bilo sigurno kakvu će i hoće li uopće dobiti ikakvu pomoć Saveznika, a i Jugoslavija je bila informirana o pokretu određenih talijanskih snaga te će i sama odgovoriti razmještanjem određenih svojih jedinica uz granicu prema STT-u. Već je 3. rujna *Narodna armija* izvijestila da su prema pisanju talijanskog lista *Tempo* neke talijanske jedinice, kako kopnene tako i mornaričke, primaknute prema istočnoj granici.²⁰³

Tito je jugoslavensko viđenje ove situacije iznio na svom govoru 6. rujna u Okroglici. Za najnovije gomilanje trupa kazao je da ne može biti ništa drugo nego agresorski akt, a također je kazao da Jugoslavija neće slati trupe nikad, dok ne vidi da dotični protivnik napada njezin teritorij te da Jugoslavija uvijek ima vremena da dovuče divizije i spriječi protivnika da sprovede svoju namjeru.²⁰⁴ Jugoslavenska je vlada zapravo dobila povjerljive informacije o koncentraciji talijanskih jedinica od svoje ambasade u Rimu.²⁰⁵

Tito je u Okroglici istaknuo zahtjev za internacionalizacijom Trsta te priključenjem slovenskog zaleđa Jugoslaviji, što je izazvalo negativnu reakciju Zapada, koji je u tome vidio dolijevanje ulja na vatru i ucjenu Jugoslavije proizašlu iz poboljšanja odnosa sa SSSR-om. Foreign Office uputio je upozorenje koje je izložio načelnik Odjeljenja za jugozapad May jugoslavenskoj ambasadi u Londonu 9. rujna 1953. Prijedlog o internacionalizaciji Trsta bio je iskritiziran jer ga Talijani ne bi prihvatili. Začudio se što je uopće taj prijedlog iznesen te se pitao je li Jugoslavija spremna prihvatiti rješenje na bazi postojećeg stanja koje je ocijenio realnim. Jugoslavenska strana odgovorila je da je Mirovni ugovor prihvaćen jer je ona bila prisiljena, ali se nikad nije odrekla svojih prava na STT te su svi prijedlozi koje je podnosila Talijanima predstavljali njezinu žrtvu radi normalizacije odnosa i rješenja tršćanskog pitanja.²⁰⁶ Dan nakon Titovog govora, dakle 7. rujna, *New York Times* negativno je ocijenio njegov govor kao dokaz da je najnoviju gužvu oko Trsta stvorila Jugoslavija, a dopisnik je lista Titov govor nazvao „hitlerovskom predstavom“.²⁰⁷

²⁰² Dimitrijević, 105.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ *Borba*, Zagreb, 7.9.1953.

²⁰⁵ Bekić, 536.

²⁰⁶ Dimitrijević, 106-107.

²⁰⁷ Bekić, 537.

Tito se na zboru u Splitu 13. rujna osvrnuo na negativne reakcije Zapada na njegove izjave u Okroglici. Bio je iznenađen reakcijom određenih krugova na Zapadu te govorio kako je prijedlog o internacionalizaciji Trsta realističan te zadojen jugoslavenskom žrtvom. Istaknuo je zašto se uvijek ističe pitanje Trsta, a ne i drugih teritorija koje je Italija izgubila nakon rata poput kolonija u Africi te tražio od ljudi u inozemstvu ne da budu na jugoslavenskoj strani, već da budu objektivni, da ne nalijevaju ulje na vatru i da ne rade neke sporazume bez jugoslavenskog znanja i volje.²⁰⁸

Taj je isti dan i Pella održao govor u Rimu. Zatražio je da se odmah održi peterostrana konferencija na kojoj bi sudjelovale Francuska, Velika Britanija, SAD, Italija i Jugoslavija, a ta bi konferencija onda pripremila narodni plebiscit na čitavom teritoriju STT-a. Pella se osvrnuo i na Tripartitnu deklaraciju i govorio zapadnim silama da ne zaborave na nju. Ustvrdio je da svađa Moskve i Beograda ne može umanjiti njezinu vrijednost i da talijanski saveznici, kao i protivnici moraju shvatiti da Italija ne može pristati ni na kakvo daljnje odlaganje.²⁰⁹

Odnos između Jugoslavije i Italije postajao je sve gori, a Tito i Pella čvrsto su stajali svatko pri svom stavu. Nijedna strana nije popuštala. Talijani sa svojim vojnim demonstracijama nisu prestajali. Talijanske su se snage utvrđivale kod Kanalske doline. Divizija „Centauro“ bila je razmještena od Doberdoba do Gorice, a „Mantova“ kod Gorice, dok je divizija „Ariete“ bila na pravcu prema STT-u. Dana 4. rujna stigle su nove snage u predio Tržiča, a savezničke snage u Zoni A stavljene su u pripravnost. U luku Venecija doplovilo je devet manjih brodova te je tamo 4. rujna bilo 12 brodova među kojima i krstarica „Duca degli Abruzzi“, razarači „Aviere“ i „Artijere“, dva torpedna broda, tri korvete, tri topovnjače i jedan eskortni brod.²¹⁰

Jugoslavija je ubrzo odgovorila pomicanjem svojih jedinica prema granici sa STT-om. Jugoslavensko je vojno rukovodstvo 5. rujna izdalo naredbu o formiranju Mješovitog združenog odreda (MZO) od snaga Eskadre Jugoslavenske ratne mornarice (JRM), a tu su trebali ući 6. divizijun razarača, 11. i 76. divizijun torpednih čamaca, 38. divizijun patrolnih brodova i Odred pomoćnih brodova. MZO-u, koji je objedinio sve udarne snage JRM-a, zadano je da u djelovanju s 1. proleterskom pješačkom divizijom iz Postojne, Odredom JNA u Zoni B i avijacijom spriječi ulazak stranih trupa u Zonu B i njihovo dalje napredovanje prema Istri, da spriječi povredu teritorijalnih voda Zone B i Istre te da energično djeluje protiv

²⁰⁸ Dimitrijević, 107.

²⁰⁹ Bekić, 539.

²¹⁰ Dimitrijević, 107.

povrede zračnog prostora nad Zonom B i Jugoslavijom od strane talijanske avijacije. Brodovi su MZO-a JRM-a prema naredbi zapovjedništva JRM-a dovedeni u punu spremnost tek 12. rujna. Taj dan registriran je pokret dva razarača iz šibenske luke za Rijeku, a odatle 14. rujna za Pulu. U Puli su bili koncentrirani glavni sastavi Eskadre JRM-a, isto tako i stožer Eskadre već je bio tamo na stožernim brodovima „Istranka“ i „Mornar“.

Nakon prijema naređenja za formiranje MZO-a, zapovjednik Eskadre admiral Josip Černi izdao je organizacijsko naređenje i borbene upute za izvršenje zadatka i prebaziranje plovniha objekata i sastava u predio Zone B. Borbenim uputstvom određeni su bili marševski poredak i postupak jedinica odreda tijekom prebaziranja u lukama Zone B, stupanj pripravnosti u lukama, način promatranja mora i zraka, postupak u slučaju provokacija i povreda carinskog pograničnog pojasa, prava upotrebe oružja i način rada posada.²¹¹

Talijani su bili obaviješteni o pomicanju jugoslavenskih snaga prema talijanskoj granici te o intenzivnim aktivnostima jugoslavenskih graničnih snaga. Čini se da je, nakon što je talijanski vojni vrh procijenio to, došlo do pada napetosti njihovih snaga. Dana 5. rujna talijanski Glavni stožer naredio je slobodan izlaz u grad dijelu ljudstva iz jedinica na granici, a 9. rujna reducirane su snage na graničnom osiguranju. Dana 10. rujna talijanski Glavni stožer počinje sa studiranjem operacije okupacije Zone A. Računali su i na dogovor sa Saveznicima i zamjenu njihovih snaga svojim, a 14. rujna naređeno je i smanjenje angažiranih snaga na linijama prema Zoni A i Jugoslaviji.

Talijanski je Glavni stožer 15. rujna završio novi operativni plan „Delta“. Ta akcija trebala bi biti izvedena s iskorištavanjem svih mogućnosti pristupnih cesta za dolazak snaga na granicu Zone A sa Zonom B i Jugoslavijom u vrlo kratkom roku od signala.²¹² Sad se više išlo na brzinu te su snage predviđene za ubacivanje u Zonu A trebale doći što dalje radi što boljeg odgovora na jugoslavensku reakciju.

JNA je u vrijeme najvećih komplikacija oko Trsta održala veliku vojnu vježbu. Počela je 14. rujna i trajala je do 20. rujna. Vježbi su prisustvovali i mnogi strani gosti kao promatrači, između ostalog i britanski feldmaršal Montgomery. JNA se stvarno potrudila oko vježbe i pokazala svoju snagu. Ništa se nije prepuštalo slučaju te je Jugoslavija bila spremna na mogući vojni sukob oko Trsta. Zanimljivo je bilo da među stranim gostima nije bilo predstavnika SSSR-a i zemalja istočnog bloka, što je upućivalo na to da, unatoč popuštanju pritiska istočnog bloka, do ponovno zbližavanja Jugoslavije i SSSR-a nije još došlo, iako su za to uvjeti postajali. Do obnove odnosa doći će tek dolaskom Nikite Hruščova na vlast u

²¹¹ Dimitrijević, 108.

²¹² Isto, 109.

SSSR-u koji je predložio u lipnju 1954. CK Saveza komunista Jugoslavije sređivanje odnosa.²¹³ Za normalizaciju odnosa sa SSSR-om iznimno je važan bio i prestanak političkog približavanja Zapadu.

Kako je kriza dosegala svoj vrhunac te su najviši talijanski i jugoslavenski predstavnici zauzimali svaki svoje pozicije pripremajući se za konačni rasplet čitave situacije, predstavnici zapadnih sila i sami su radili na rješavanju Tršćanske krize. Washington i London u to su vrijeme raspravljali o konačnom rješenju ove sve veće krize. Dana je 14. rujna u Foreign Officeu američki ambasador predao vršiocu dužnosti ministra vanjskih poslova, markizu od Salisburyja, opsežni američki nacrt rješenja tršćanskog pitanja. Prijedlog se temeljio na staroj zamisli podjele STT-a između Jugoslavije i Italije, dakle po crti zonalne granice, odnosno Zona A Italiji, a Zona B Jugoslaviji.²¹⁴

Smatrali su prema jugoslavenskim stavovima, ali i indikacijama koje su stizale iz Rima, da bi i Jugoslavija i Italija mogle pristati na tu zonalnu podjelu, s tim da bi time status Italije u Zoni A bio jednak onom Jugoslavije u Zoni B. Problem je ležao u tome što je s jedne strane doveo Italiju u Zonu A, dok s druge Jugoslaviji ne daje jamstva da će moći zauvijek zadržati Zonu B. Kada bi došlo do tog rješenja, treba vidjeti kako bi se odnosile Jugoslavija i Italija, da se ne bi međusobno napale te izazivale nered te da poštuju manjine svaka u svojoj zoni. Vlade zapadnih sila priznale bi onda tako stvorenu situaciju te položile nadu da ostala pitanja prijateljski riješe Italija i Jugoslavija pa bi nakon nekog vremena zatražile od Vijeća sigurnosti da ovakvo stanje stavi ad acta, a ako bi SSSR stavio veto na to, zapadne bi sile od Generalne skupštine UN-a tražile da ovu de facto stvorenu situaciju prihvati kao trajnu.²¹⁵

Lord je Salisbury uvidio da će biti potrebna određena saveznička intervencija i predlaže da se američki prijedlog stavi na razmatranje jednog tripartitnog sastanka američkih, francuskih i britanskih stručnjaka. Kopije tog nacrtu poslane su britanskim ambasadama u Beograd, Rim i Pariz. Britanski ambasador sir Ivo Mallet javlja iz Beograda da Tita neće biti lako navesti na aneksiju Zone B jer bi to bilo suprotno odredbama Mirovnog ugovora te bi ga učinilo još većim krivcem, a i on ne bi pristao na rješenje koje nema pouzdanih izgleda da postane trajno. On je predložio da se i Rimu i Beogradu istovjetno iznese da je situacija oko Trsta postala nemoguća te da će se savezničke trupe povući iz Trsta i prepustiti ga Italiji, a uz to bi velike sile preuzele odgovornost da de facto podjela STT-a koja bi bila provedena što prije bude pretvorena u konačnu.

²¹³ Matković, 317.

²¹⁴ Bekić, 539.

²¹⁵ Isto, 540.

U to vrijeme stigli su i odgovori britanskih ambasadora iz Rima i Pariza, koje je Foreign Office poslao ambasadi u Washington da ih proslijede State Departmentu. Oni su tvrdili da je problem u tome da bi, ako bi bio prihvaćen Pellov zahtjev, Tito oštro reagirao, a ako bi se odbio, Pellova bi se vlada urušila, a svaka sljedeća bila bi sve više nacionalistička i to bi moglo dovesti u pitanje suradnju Italije i NATO-a. Trebalo bi voditi takvu politiku da Italija prihvati de facto rješenje kao konačno, ali jasno je da je upravo pitanje konačnosti rješenja najveći problem.²¹⁶

Mallet je upozoravao na sumnju koju Jugoslavija gaji prema Italiji, a tako i prema Britancima i Amerikancima, za koje jugoslavenska vlada otvoreno sumnja da podržavaju Italiju, a isto tako napominje da u Beogradu znaju da Italija aneksiju Zone A vidi kao prvi korak daljnjeg napredovanja.²¹⁷ Tu sumnju treba razbiti i čvrsto uvjeriti Tita da se nudi konačno rješenje. Odlučeno je da se prije iznošenja nacrt a konačnog rješenja priček a dok Tito ne odbije talijanski zahtjev za održavanje plebiscita, a Pella jugoslavenski za internacionalizaciju Trsta. Tada više ne bi imali ništa jedan drugom za ponuditi. Do toga dolazi 28. rujna te je situacija za iznošenje anglo-američkog plana najpogodnija. Do toga neće doći, a naredni dani će tek pokazati da ne mogu ovako delikatnu situaciju tako olako riješiti te će se Saveznici naći pred vrlo teškom odlukom koja bi mogla dovesti do prvog velikog hladnoratovskog sukoba.

VI.II. Osmi listopad 1953. godine i kulminacija Tršćanske krize

Početkom listopada talijanski pritisak ne prestaje. Pella je 1. i 4. listopada nagovarao Tarchianija da se uvjeri da Amerikanci ne bi dozvolili Jugoslaviji da anektira Zonu B, a 2. listopada objavljuje da Italija neće ratificirati Europsku obrambenu zajednicu ako Italija neće moći anektirati Zonu A.²¹⁸ Zapadne su se sile tih dana nalazile u vrlo teškoj poziciji i vrlo im je teško bilo odlučiti kako postupiti u vezi s Trstom, dok sukob oko Trsta između Jugoslavije i Italije dostiže svoj vrhunac i krajnje je vrijeme da se nešto napravi. Na kraju Velika Britanija i SAD istodobno 8. listopada u poslijepodnevnim satima u Washingtonu i Londonu donose zajedničku odluku koja će situaciju samo još više otežati. Tom odlukom Velika Britanija i SAD objavljuju da više nisu spremne snositi odgovornost za upravu u Zoni A te da su odlučile ukinuti Savezničku vojnu upravu u zoni koja ima pretežno talijanski karakter i prepustiti je Italiji, da će prijenos vlasti i povlačenje njihovih postrojbi biti učinjeni istodobno,

²¹⁶ Bekić, 541.

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ Novak, 425.

a da će nadnevak o prijenosu vlasti i povlačenju angloameričkih vojnih postrojbi biti pravovremeno objavljen.²¹⁹ Ova informacija o aneksiji bila je tajna i o tome je bila informirana samo Italija, dok Jugoslavija nije. Vidljivo je da je talijanski pritisak postigao svoj cilj, pogotovo prijetnjama povezanim s Europskom obrambenom zajednicom što je bilo od izrazito velike važnosti. Titu su isti dan u Beogradu prilikom uručivanja službene odluke njihovih vlada otpravnik poslova američke ambasade i ambasador Velike Britanije usmenim obrazloženjem kazali da se pozivaju na Titovu suglasnost u vezi s formulom zonalne podjele STT-a, izrečene prilikom susreta s britanskim ministrom vanjskih poslova Anthonyem Edenom 22. rujna 1952. godine.²²⁰ Cilj tih vlada bilo je smirivanje tenzija oko Trsta te unaprjeđivanje strategije obrane jugoistočne Europe. Tenzije oko Trsta taj dan nisu prestale te će prijeći stepenicu više i tada kulminira Tršćanska kriza.

Ubrzo stižu reakcije na odluku Amerikanca i Britanaca. Svaka je strana reagirala drugačije, što se moglo i očekivati. Za Pellu je ova odluka bila privremena te je smatrao to djelomičnim ostvarenjem Tripartitne deklaracije koja nije bila odbačena. Kaže da brzo prihvaćanje uprave u Zoni A ni na koji način ne implicira napuštanje prava na Zonu B. Talijanskoj vladi naklonjen tisak također je dao svoje mišljenje. Tako *Il Corriere della Sera* 9. listopada piše da je odluka od 8. listopada trijumf pravde i uspjeh za Pellu te je to samo de facto odluka kako bi se izjednačile pozicija Talijana i Jugoslavena i ujedno je time Italija dobila najviše što je mogla u danim okolnostima. Talijanska desnica podržala je odluku, no navodila je vladu da poduzme mjere kako bi osigurala talijanska prava na Zonu B, dok je od ljevice došlo dosta kritika upućenih odluci Saveznika. Vođa komunista Palmiro Togliatti smatrao je da bi, ako bi ovakva podjela postala trajnim rješenjem, bili napušteni Talijani u Zoni B. Za njega je jedini pozitivni aspekt odlazak savezničkih vojnika iz Zone A, ali je zato Italija postala još veći rob NATO pakta.²²¹

U Zoni je A britansko-američka odluka objavljena 8. listopada u 6 sati navečer, a Tršćanski je radio, uz objavu odluke, prenosio i posebnu poruku zapovjednika zone, generala Johna Wintertona. On je naveo da se još ne zna točan datum kada će ta odluka stupiti na snagu te da je do tada sve kako je dosad bilo, dakle još uvijek je Zona A pod savezničkom upravom. Zamolio je sve stanovnike Zone A da nastave s obavljanjem svojih obveza u miru te da se pouzda u njihovu suradnju u ovom prijelaznom razdoblju.²²² Tamošnja je javnost odlukom Amerikanaca i Britanaca uglavnom bila šokirana, što je bilo za očekivati. U Trstu je

²¹⁹ Mandić, 315.

²²⁰ Dimitrijević, 136.

²²¹ Novak, 429.

²²² Isto, 435-436.

zavladala potpuna zbunjenost i napetost. Ova je odluka posebno teško pala tamošnjim Slovencima, koji bi zbog toga opet potpali pod talijansku vlast. Talijanske su stranke ostale razdijeljene osmolistopadskom odlukom. Dok je desnica bila za prihvaćanje odluke i nastavak pritiska da se konačno dobije i Zona B, centar i ljevica tome su se protivili jer su smatrali da se time gubi mogućnost dobivanja Zone B. Velik dio stanovnika Trsta strahovao je zbog ekonomskih razloga jer je Trst bio vrlo važna luka, a ovako bi se našao odcijepljen od svog zaleđa koje bi ostalo Jugoslaviji te je pitanje koliko bi značio Italiji koja je već imala velik broj važnih luka, a bila je i u lošoj ekonomskoj situaciji, što bi se moglo odraziti na razvoj Trsta i Zone A.

Kako je to primila Jugoslavija objasnio je sam Tito. On je prenio kako se osjeća zbog ove odluke novinaru lista *Observer*. Govori da uopće nije bio obaviješten o tome u tom trenutku, da je odluka bila potpuno iznenađenje te da su gajili sumnje da bi se tako nešto moglo dogoditi, a razlog je jugoslavenske bojazni taj što se takva koncentracija talijanskih trupa nije mogla obaviti bez znanja ili bar djelomičnog znanja Saveznika i na koncu da ga je taj postupak pogodio kao grom iz vedra neba.²²³ Na taj je način on kazao kako se cijela Jugoslavija osjećala nakon te odluke. Bilo je to jako teško prihvatljivo i, iako je ta odluka priopćena na diplomatski način, za Tita je ona predstavljala krajnje tešku spoznaju i ultimatum. Stanje u zemlji postaje pomalo turobno što se vidi na ljudima, pa tako i na jugoslavenskim časnicima na prijemu u američkoj ambasadi koji je organiziran u čast generala Vučkovića koji se vratio s pregovora u SAD-u te večeri. U Jugoslaviji će doći do velikih protesta protiv Velike Britanije i SAD-a, a Jugoslavenska armija poslat će svoje snage prema talijanskoj granici.

Britanskom veleposlaniku siru Ivu Malletu i američkom otpravniku poslova Woodruffu Wallneru Aleš Bebler uručio je protestnu notu 9. listopada. Nota napominje da je odluka vlada Velike Britanije i SAD-a jednostrano kršenje Ugovora o miru s Italijom, sa silom koja je 1941. izvršila agresiju na Jugoslaviju. Odluka je nepravedan i opasan akt, smatrala je Jugoslavija, te upozorila kako zadržava pravo da upotrijebi odgovarajuća sredstva na osnovu Povelje UN-a radi zaštite interesa Jugoslavije na tršćanskom području.²²⁴ Mir je predajom Zone A Italiji ugrožen, a odluka vlada SAD-a i Velike Britanije smatrana je djelomičnom implementacijom Tripartitne deklaracije na što jugoslavenska vlada nikad neće pristati. Prema noti zbog talijanskih imperijalističkih namjera, Zona A postat će samo mostobran za daljnje neopravdane zahtjeve. Jugoslavenska se vlada ni pod kakvim

²²³ Dimitrijević, 136.

²²⁴ Mandić, 317.

okolnostima ne misli odreći svojih opravdanih zahtjeva za tim teritorijem i zahtijeva da se gore spomenuta odluka ne sprovede.²²⁵

Dana 10. listopada Tito je održao govor u Leskovcu na narodnom zboru. Osudio je britansko-američku odluku. Naveo je da je jugoslavenska vojska ta koja je oslobodila Trst i Zonu A, no kasnije je napustila taj teritorij zbog onih koji su joj bili saveznici, a kasnije je Jugoslavija potpisala mirovni sporazum kako bi očuvala mir u tom dijelu svijeta te nikad nije priznala Tripartitnu deklaraciju. Za odluku od 8. listopada kaže da je predstavnicima Velike Britanije i SAD-a rekao da nitko nije imao pravo staviti Italiju i Jugoslaviju na istu razinu. Njihove zemlje nisu imale pravo dati prostor Zone A Italiji koja im je bila zajednički neprijatelj u Drugom svjetskom ratu. Jugoslavija je priznala savezničku okupaciju Zone A, ali nikako ne i talijansku i ovo se nikako nije moglo prihvatiti. Tito upozorava da će Jugoslavija zaštititi svoje interese u duhu Povelje UN-a i da će ulazak talijanskih postrojbi u Zonu A smatrati činom agresije te da su postrojbe JNA koje su ušle u Zonu B tamo radi pojačanja odreda koji se već tamo nalaze. Zahvaljuje na ekonomskoj pomoći Zapada, no ako bi daljnja pomoć zahtijevala priznavanje odluke od 8. listopada, Jugoslavija daljnju pomoć odbija.²²⁶ Tito je čvrst pri svome stavu, izrazito je nezadovoljan postupanjem Saveznika, no i dalje je spreman ovo pitanje riješiti mirnim putem i nastoji pronaći način za suradnju kako se ne bi situacija još više zaoštrila, pogotovo ako se uzme u obzir da je već sada situacija jako loša. Veliko razočaranje i ogorčenje vladalo je u Jugoslaviji, posebice zato što njezini stanovnici nisu imali pravo na mišljenje o ovoj odluci.

Volja i želja za mirnim rješenjem krize vidi se iz novog Titova prijedloga za rješenje ovog rastućeg problema. Predlaže da Zona B i dio Zone A naseljen isključivo Slovencima postanu autonomna jedinica pod jugoslavenskim suverenitetom, a grad Trst da postane autonomna jedinica pod talijanskim suverenitetom. Smatrao je da, ako zapadne sile ne prihvate ovo rješenje, to znači da ne žele mir u ovom dijelu Europe, da ne žele prijateljstvo s Jugoslavijom i da žele samo udovoljiti talijanskim imperijalističkim interesima.²²⁷ Dan poslije Tito je održao govor u Skopju te je rekao da čim prvi talijanski vojnik uđe u prostor STT-a, to će učiniti i jugoslavenska armija, dakle ući će u Zonu A.²²⁸

Dana 12. listopada Jugoslavija je poslala još jednu notu vladama Velike Britanije i SAD-a, kojom predlaže da se četiri zemlje, dakle Jugoslavija, SAD, Velika Britanija i Italija sastanu na konferenciji povezanoj s Trstom. Takva nota predana je i talijanskom ambasadoru

²²⁵ Novak, 430.

²²⁶ *Borba*, Zagreb, 11.10.1953.

²²⁷ Novak, 431-432.

²²⁸ Mandić, 317.

u Beogradu. Nota ukazuje na to da je mirovni ugovor s Italijom priznao Jugoslaviji poseban interes u Trstu i u čitavom STT-u postavlja Jugoslaviju kao jednog od mandatarata tog područja. Govori da je odluka vlada SAD-a i Velike Britanije te njezino prihvaćanje od strane talijanske vlade u suprotnosti s mirovnim ugovorom i označava posezanje u jugoslavenska prava i nacionalne interese te označava jednostrano raspolaganje jugoslavenskim pravima i interesima i nametanje odluke jednoj suverenoj zemlji u pitanjima koja su za nju od životnog interesa.²²⁹ Odluka je povezana s pokretima talijanskih snaga prema granici sa STT-om, odnosno Jugoslavijom te se prema izjavama koje daje talijanska vlada vidi da oni to smatraju prvim korakom prema daljnjim zahtjevima za jugoslavenskim teritorijem što predstavlja novu veliku opasnost ne samo za Jugoslaviju već za čitav taj dio Europe. Kako bi zaštitila svoj teritorij od Italije, u slučaju provođenja odluke zapadnih sila, Jugoslavija smatra svojom dužnošću pribjegavanje samoobrani.²³⁰ Jugoslavija pokazuje svoje namjere da se problem riješi na što mirniji način i zato predlaže spomenutu konferenciju. Slična nota poslana je i glavnom tajniku UN-a.

Vlada Jugoslavije puno je radila na tome da ne dođe do oružanog sukoba oko STT-a, dok je Italija nastojala sprovesti odluku zapadnih sila, kojima je cilj da se s rješenjem tršćanskog pitanja prestane odugovlačiti, no više su naklonjene Italiji nego Jugoslaviji koja nije bila informirana o talijanskoj aneksiji Zone A i nije dobila pravo da sama kaže što misli o tome. Slično je bilo i s Tripartitnom deklaracijom. Takve postupke smatrala je Jugoslavija nasljedstvom imperijalističke politike velikih sila koje su određivale sudbinu manjih nacija bez da se konzultiraju s njima.²³¹ Odluka od 8. listopada nije odredila konačno rješenje i još je mnogo toga tu ostalo otvoreno pa tako i talijansko anektiranje Zone B STT-a što je još dodatno utjecalo na jugoslavensko nezadovoljstvo tom odlukom. Ništa se u vezi s tim nije spominjalo, a ništa se nije garantiralo ni slovenskoj manjini u Zoni A, kao ni očuvanju jugoslavenskih gospodarskih interesa u Trstu. Tadašnji položaj Jugoslavije na međunarodnoj sceni nije bio nimalo loš, kao što je slučaj bio nekoliko godina ranije. Bila je u boljim odnosima sa zapadnim silama, kojima u interesu nije bilo ponovno povezivanje Jugoslavije sa SSSR-om. S druge strane, zbog promjena u SSSR-u zbog Staljinove smrti, nastaju određeni uvjeti za ponovno povezivanje Jugoslavije i njezinog starog saveznika, iako se u vrijeme izbijanja Tršćanske krize to još nije realiziralo. Jugoslavija je stoga i pokazala da ima snage za

²²⁹ *Borba*, Zagreb, 13. 10. 1953.

²³⁰ Novak, 432.

²³¹ Isto, 433.

suprotstavljanje oružjem Italiji ako treba, ali je spremna da problem riješi i dijalogom te novim sporazumom.

SSSR je bio protiv osmolistopadske odluke te šalje notu vladama SAD-a i Velike Britanije 12. listopada. Prema noti, ta se odluka smatrala nepodnošljivim kršenjem odredbi mirovnog ugovora s Italijom. Podjela STT-a smatrala se neusklađivom sa zadatkom održavanja mira i sigurnosti te je jedino mogla biti uzročnikom svježih komplikacija.²³² Nakon donošenja te odluke vidjelo se da je ona dovela samo do pojačavanja napetosti, prije svega između Italije i Jugoslavije koje graniče sa STT-om te se spore oko njega. SSSR traži da Vijeće sigurnosti UN-a raspravlja o tršćanskom pitanju. UN će to napraviti 15. listopada, a tamo je SSSR tražio poštovanje odredbi Ugovora o miru s Italijom te za guvernera predlaže Švicarca Hermanna Flückingera. Vijeće je nastavilo s raspravom o tršćanskom pitanju još 20. listopada te 2. i 23. studenog i na koncu 16. prosinca, no konačna odluka nije donesena.²³³

U Jugoslaviji je uz diplomatsku aktivnost nastavljena i ona ulična. Sve veća masa okupljala se u Beogradu te drugim većim jugoslavenskim gradovima. Razne parole tada su se mogle vidjeti na ulicama jugoslavenskih gradova poput „Zona A, Zona B, biće naše obadve!“, „Život damo, Trst ne damo!“ i „Nije znala Amerika da je Tito od čelika!“. Masa je bila sve agresivnija i pokazivala je sve veću mržnju prema Italiji te SAD-u i Velikoj Britaniji. Popodnevnih sati 12. 10. došlo je do najtežeg incidenta. U prostorije Informativnog centra američke ambasade upala je grupa mladića te oduzela čitavu nakladu biltena. Suprotstavio im se američki službenik Centra W. King, no pretukli su ga, dok su biltene javno spalili ispred zgrade. King je prebačen odmah u bolnicu, no nije bio teže ozlijeđen. U to je vrijeme druga grupa demonstranata napala Britansku čitaonicu. Uvečer tog dana na vratima Američke i Britanske čitaonice osvanuli su natpisi „Ulaz za izdajice“. To je bila jasna poruka za sve koji bi se usudili tamo ući i čitati njihov tisak, pa čak i za domaće stanovništvo. Drugi su dan prema izvještaju Morel-Devillea demonstranti pretukli jednu mladu ženu koja je bila zatečena s američkim biltenom. Kasnije su joj prikačili bilten na leđa te ju vukli bosonogu, uz deranje i psovke po Terazijama.²³⁴ Bilo je i novih demonstracija gdje su podrugljivo izvikivana imena Churchilla, Eisenhowera i Pelle.

Te je događaje američki tisak dočekaao s ogorčenjem, no shvatio je to i kao poruku. Prema pisanju novina *New York Times* 13. listopada bilo je očigledno da se u Beogradu priprema značajna odluka o budućim odnosima s SAD-om te se odlučuje hoće li se dugoročni

²³² Novak, 433-434.

²³³ Mandić, 317.

²³⁴ Bekić, 550-551.

ciljevi na Balkanu žrtvovati ili pretpostaviti američkoj ekonomskoj, vojnoj i političkoj podršci. Za dugoročne se ciljeve smatralo nastojanje jugoslavenske vlade da oslobodi Balkan bilo kakvog utjecaja velikih sila, no i da osigura prevlast Jugoslavije u toj regiji. Zato se Beograd protivio mogućnosti da Italija te s njom i Zapad preko Zone A te Albanije stekne bilo kakvo uporište na Balkanu.²³⁵ Zagrebačka *Borba* 13. 10. izvještava o francuskoj impresioniranosti jugoslavenskim gnjevom. Piše kako je teško reći što je na Francuze ostavilo veći utisak, Titove riječi ili demonstracije Jugoslavena te navodi kako dopisnici pariških listova iz Beograda šalju uzbudljive reportaže svojim redakcijama.²³⁶ Bilo je to vrijeme kada su dva zaraćena bloka htjela učvrstiti te proširiti svoj utjecaj što dalje, a kao da su se sudarali na prostoru Balkana. Zapadni bi blok talijanskim proširenjem na prostor STT-a svakako proširio svoj utjecaj, što bi se negativno odrazilo i na SSSR i istočni blok. Jugoslavija je u tome nastojala ostati neutralna i tražila je mirno rješenje, nadajući se da će zapadne sile prihvatiti ideje jugoslavenske vlade za mirnim rješenjem.

Analitičar novina *New York Times* Raymond tvrdi da je Tršćanska kriza donijela dva bitna rezultata. Prvo je homogenizacija jugoslavenskog javnog mnijenja oko državnog vodstva te je Tito dobio još veću podršku i to i od onih koji su mu bili najljući neprijatelji, dok drugo predstavlja obnova snažnog antizapadnog raspoloženja koje postoji među komunistima i u regijama zemlje, koje su po tradiciji i kulturi bliže Istoku. Sada i oni koji se protive suradnji sa Zapadom imaju priliku izaći u javnost iznijeti svoje mišljenje o tome, prije svega svoje nezadovoljstvo.²³⁷ Prema *New York Timesu*, ova bespomoćnost policije i državnih organa da riješi probleme koje stvaraju demonstranti samo je prividna jer je u suprotnosti s djelotvornim rješavanjem problema kao što su bili čišćenje ostatka četničkog pokreta, pristaša Informbiroa te druge protivnike režima. Prema tome, demonstracije su vlasti odgovarale i time se nastojao izvršiti pritisak na Zapad. Prema Milovanu Đilasu, događaji oko Trsta bili su dijelom Titova plana. Kad je Đilas posjetio Tita, on je baš davao naredbe da u sporno područje uđu jugoslavenski tenkovi, ali oni sovjetske proizvodnje, a ne američki, što je prema Đilasu bio dio pažljivo razrađenog plana da se naglasi jugoslavenska neovisnost od Zapada.²³⁸ Tito je bio veoma lukav i jako se dobro držao. Još ranije bilo je jasno da će Jugoslavija odbiti daljnju pomoć Zapada ako bude morala prihvatiti osmolistopadsku odluku. Tu se upravo o tome radilo. Bilo bi vrlo nezgodno ući u Zonu A gdje su još uvijek bili Amerikanci i Britanci

²³⁵ Bekić, 551.

²³⁶ *Borba*. Zagreb, 13. 10. 1953.

²³⁷ Bekić, 551.

²³⁸ Isto, 552.

te na njih otvoriti vatru iz američkih tenkova. Titov čvrst stav pojačavao je nagovještaj mogućeg poboljšanja odnosa sa SSSR-om.

U Trstu je bilo raznih demonstracija i protesta tijekom listopada i početkom studenog. Grupe koje su bile za tršćansku nezavisnost, kao što su Tršćanski blok i Front nezavisnosti protivile su se osmolistopadskoj odluci te su naglašavali da će ekonomska propast koja će uslijediti stupanjem odluke na snagu uništiti život u Trstu. Slovenski demokrati bili su u strahu da će Talijani omesti njihov kulturni i ekonomski razvoj, dok su Titoisti bili istog mišljenja kao i Jugoslavija, da je to bila jednostrana odluka te da Amerikanci i Britanci nisu smjeli prenijeti prava na Zonu A na Italiju. Informburoovci su izjavili da velik dio populacije shvaća da su komunisti bili u pravu, kad su smatrali da samo formiranje Slobodnog Teritorija Trsta može spasiti Talijane u Zoni B.²³⁹ Ogromna je nervoza vladala u Trstu u to vrijeme. Nije se znalo kako će sve odvit na kraju, hoće li doći do rješenja mirnim putem ili će doći do oružanog sukoba. Neredi i demonstracije postojali su sve veći i njihovo obuzdavanje bilo je sve teže.

Dana 6. studenog. 1953. neredi u Trstu dostižu svoj vrhunac. Winterton je ujutro upozoravao stanovnike Trsta da ne daju da ih iskoriste elementi zaslužni za nered te posebice da ne puštaju svoju djecu na ulice. Prvi veći nered započeo je oko 9 i 30 ujutro kada su demonstranti razoružali policajce koji su čuvali titoističku tiskaru te zapucali u prostorije te tiskare. Kasnije je veća masa ljudi napala sjedište Fronta nezavisnosti te uništila tamošnje urede, bacala namještaj kroz prozor te ga zapalila. Ubrzo nakon toga demonstranti su krenuli do Trga jedinstva gdje su bila dva centra civilne uprave. Prvo je bila gradska vijećnica gdje je bila izvješena talijanska zastava, a unutra se nalazio gradonačelnik Bartoli s protalijanskim gradskim odborom. Time su demonstranti bili zadovoljni. Drugo središte bila je prefektura te sjedište zonalne uprave koju je čuvala policija, a talijanske zastave nije bilo nigdje. Demonstranti su počeli gađati kamenjem policiju, bacali su i ručne granate na što je policija odgovorila paljbom te je bilo dvoje mrtvih i tridesetak ozlijeđenih. Demonstranti su bili otjerani, no masa se nije raspustila. Vratili su se oko 12 i 30 te ponovno napali policiju, nakon čega je bilo još dvoje mrtvih te četrdesetak ranjenih osoba. Intervencijom britanskih i američkih vojnika situacija je malo smirena, a za to je vrijeme britanski major ušao u vijećnicu te uklonio talijansku zastavu.²⁴⁰ Kasnije, oko 4 sata poslijepodne, došlo je do novih nereda na Trgu jedinstva. Demonstranti su ponovno bacali ručne granate te zapalili dva policijska kamiona, no policija ih je rastjerala. Do kraja je dana bilo još nekoliko manjih

²³⁹ Novak, 438.

²⁴⁰ Isto, 442-443.

skupina demonstranata u gradu, no do 8 sati navečer neredi su završili i grad se konačno smirio. Dan nakon toga stanje je u gradu i dalje bilo mirno, a Winterton se nadao da će tako i ostati i da će stanovnici Trsta nastaviti s normalnim načinom života bez ikakvih daljnjih nereda.²⁴¹ Ovim neredima nastojalo se natjerati Amerikance i Britance da što prije sprovedu odluku od 8. listopada.

Diplomatskim i uličnim pritiskom na zapadne sile koristila se i Italija. Pella je 15. listopada britanskog i američkog ambasadora upozoravao da bi svako popuštanje pritiscima iz Beograda, kao što je odgoda predaje Zone A ili nametanje Italiji da se odrekne Zone B, dovelo do pada njegove vlade. Na ulicama su u Italiji također izbijale demonstracije. Smatralo ih se porukom koju bi, kao i onu beogradsku, trebalo uvažiti na skorašnjoj ministarskoj konferenciji SAD-a, Velike Britanije i Francuske. Na toj su konferenciji francuski ministar vanjskih poslova Georges Bidault, Anthony Eden i američki državni tajnik John F. Dulles prihvatili jugoslavensku ideju o konferenciji gdje bi se rješavalo tršćansko pitanje, no ona bi im koristila samo kao alibi za odgađanje provođenja osmolistopadske odluke. Stoga su iz Londona 16. i 17. listopada poslane poruke Beogradu i Rimu kojima preporučuju sazivanje spomenute konferencije. Ključna je rečenica bila nejasna, a u njoj navode kako su njihove zemlje voljne održati raspravu s Italijom i Jugoslavijom kako bi se osiguralo provođenje odluke od 8. listopada tako da dovede do trajnog mira.²⁴² Prema tome se odluka od 8. listopada ne dovodi u pitanje, dok bi prema njihovoj ideji Beograd ovo trebao gledati na način da je zonalna podjela konačno rješenje. Nema nikakvih naznaka da će to definitivno biti konačno rješenje i time se čini da se više čini ustupak Talijanima, a Pella je upravo zadobio povjerenje birača u svojoj zemlji time da će daljnjim djelovanjem zadobiti ne samo Zonu A već i Zonu B pa bi prihvaćanjem toga vjerojatno izgubio njihovo povjerenje. Za Jugoslaviju bi prihvaćanje ovog značilo odbacivanje svega čemu se zadnjih dana oštro protivio Tito i time zadobio ogromnu podršku u čitavoj Jugoslaviji, a ovime bi takvu podršku izgubio. Na koncu su i Tito i Pella odbili prijedlog iz Londona.

VI.III. Pregovori o tršćanskom pitanju od kraja 1953. do sredine 1954. godine

Tršćanska je kriza jedno od glavnih pitanja na dnevnom redu zapadnih sila. Demonstracije u Trstu pokazale su da rješenje treba pronaći što prije da ne bi bilo još gorih

²⁴¹ Novak, 443.

²⁴² Bekić, 553.

problema. Jugoslavija i Italija također sve bolje shvaćaju da međusobnim sukobom neće ništa riješiti i da bi bolje bilo pregovarati o Trstu kada bi obje strane malo popustile i s više razumijevanja krenule jedna drugoj u susret. Upravo je jedno od pitanja koje je trebalo riješiti tijekom posljednjih mjeseci 1953. godine bila normalizacija odnosa Jugoslavije i Italije i to je zadatak koji zapadne sile moraju riješiti. Kad se konačno odnosi između Italije i Jugoslavije poboljšaju, trebalo je obje strane dovesti na konferenciju da se Tršćanska kriza konačno riješi.

Krajem listopada počeli su pregovori o povlačenju vojnih jedinica s talijansko-jugoslavenske granice. Italija je još 24. listopada ponudila povlačenje svojih jedinica, no formulirala je to tako da ispadne da je Jugoslavija kriva za njihovo gomilanje pa je Jugoslavija to odbila, no 26. listopada Aleš Bebler izjavljuje da je Jugoslavija zainteresirana za povlačenje trupa s obje strane granice.²⁴³ U narednim danima nakon toga pregovori o obostranom povlačenju trupa počinju u Parizu, a u narednim danima stvara se osnova za daljnje pregovore. Nakon prestanka demonstracija u Trstu te većim gradovima Italije i Jugoslavije, u prvim se danima studenog situacija počinje smirivati te se tenzije između Jugoslavije i Italije još više smanjuju i izglednije je da će se granični problemi riješiti. Tito je na govoru u Beogradu 15. studenog govorio da Jugoslavija neće ratovati zbog Trsta niti ga zauzimati silom te da zna da neće dobiti Trst, no da će Jugoslavija energično zahtijevati čitavu Zonu A jer je to dio jugoslavenskog teritorija.²⁴⁴ Taj je govor Zapad ocijenio pomirljivim te daje naznake da se radi na postupnom smirivanju krize. Granična kriza završila je 5. prosinca 1953. dogovorom o obostranom povlačenju postrojba s granica STT-a između Italije i Jugoslavije.²⁴⁵ Taj dogovor označio je kraj krizne situacije i omogućio daljnji nastavak pregovora za nalaženje sporazumnog rješenja mirnim putem. Proces povlačenja vojnih snaga potpuno je završio do 20. prosinca.²⁴⁶ Kako su na tom polju stvari išle na bolje, nužno je bilo da se konačno krene s daljnjim pregovorima.

Kako su Italija i Jugoslavija odbile poziv na konferenciju zapadnih sila sredinom listopada, trebalo je naći neki drugi prijedlog da ih se privoli na sudjelovanje na peteročlanoj konferenciji. Dana 13. studenog zapadne sile dale su novi prijedlog. Tijekom konferencije neke bi pozicije u Savezničkoj vojnoj upravi zauzeli talijanski službenici, dok bi i dalje vrhovni autoritet na tom području ostao saveznički zapovjednik Zone A. Italija je to prihvatila, no Jugoslavija nije. Sredinom prosinca javljaju se problemi oko sazivanja konferencije. Naime, SAD i Velika Britanija odustale su od peteročlane konferencije zato što

²⁴³ Bekić, 560.

²⁴⁴ Isto, 561.

²⁴⁵ Mandić, 318.

²⁴⁶ Novak, 448.

Francuska i Italija jedna drugoj gledaju kroz prste, a to sprječava dogovor s Jugoslavijom. Francuska i Italija stoga su odbile i ratifikaciju sporazuma za Europsku obrambenu zajednicu.

Sazivanje konferencije nije teklo po planu i sada su Velika Britanija i SAD morale smisliti novi plan za pregovore o tršćanskom pitanju. Novi plan predviđao je pregovore u tri stadija u Londonu ili Washingtonu. Prvi bi se stadij sastojao od sastanka zemalja koje su upravljale STT-om, dakle Velike Britanije, SAD-a i Jugoslavije i tu bi se pregovaralo o, za Jugoslaviju, razumnom rješenju. U drugom bi stadiju zapadne sile predstavile rezultat tih pregovora Italiji i s njom pregovarale, a u zadnjem bi stadiju SAD i Velika Britanija sudjelovale kao posrednice u pregovorima između Jugoslavije i Italije i nastojale bi se ukloniti još preostale razlike u rješenju jedne i druge strane.²⁴⁷ Ti pregovori trebali su biti strogo tajni, što dodatno naglašava njihovu važnost.

Početkom 1954. godine, točnije 4. siječnja, američki i britanski ambasadori posjetili su francuskog ministra vanjskih poslova Bidaulta u Parizu i obavijestili ga o napuštanju ideje o peteročlanoj konferenciji te bi umjesto toga pitali Italiju da pošalje predstavnika u glavni grad jedne od njihovih zemalja, ali bi prije obavijestili Jugoslaviju.²⁴⁸ Bidaultu to nije dobro sjelo i protestirao je protiv te odluke jer je odluka donesena bez uključivanja Francuske te je odlučio da će se Francuska suzdržati, a to su upravo SAD i Velika Britanija tražile. Od tada pa do samog kraja pregovora oko rješenja tršćanskog pitanja Francuska nije igrala više nikakvu ulogu u tome. Kroz zadnjih nekoliko godina Francuska se puno manje bavila tim pitanjem za razliku od ostalih zapadnih sila, koje su bile puno aktivnije. Nužno je reći da je Francuska u to vrijeme imala i drugih problema, a prije svega bio je to rat u Indokini, a treba napomenuti da je Bidault bio za to da Trst pripadne Italiji.

Isti dan SAD i Velika Britanija obavještavaju Italiju o svojim planovima, a kroz sljedećih nekoliko dana Jugoslaviju. Obje zemlje odlučile su da se pregovori vrše u Londonu jer je bliže i jednoj i drugoj zemlji. Jugoslaviju je zastupao Vladimir Velebit, a Italiju ambasador Manlio Brosio. Što se tiče zapadnih zemalja, Amerikance je zastupao Llewellyn Thompson, inače visoko pozicionirani dužnosnik u američkom veleposlanstvu u Beču, a Britance Geoffrey W. Harrison, asistent i podtajnik u britanskom Ministarstvu vanjskih poslova.²⁴⁹

Kako je do kraja siječnja sve bilo spremno za početak pregovora, oni počinju 2. veljače, a trajali su sve do 31. svibnja 1954. godine. Ti pregovori trebali su dovesti do

²⁴⁷ Novak, 450.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Mandić, 318.

konačnog rješenja Tršćanske krize i svakoj strani bilo je jasno da više nema previše mjesta za neka druga rješenja i kompromise, a ni u kojem slučaju ne bi bilo dobro da tenzije između Jugoslavije i Italije opet porastu. Velebit je iznio jugoslavenska prava na čitav STT, izuzev Trsta, no Thompson i Harrison podsjećali su ga da nastoje naći rješenje koje je prihvatljivo i Jugoslaviji i Italiji. U narednim pregovorima pokušalo se naći rješenje prema recipročnim ustupcima u obje zone. Velebit je predložio da gradovi Zone B, Piran, Koper i Izola, postanu talijanske enklave unutar te zone, no bez veze s Italijom, a zauzvrat je tražio izlaz na more odmah južno od Trsta te mjesta Zaule, Servolu i Muggiu. To nije bilo prihvatljivo predstavnicima SAD-a i Velike Britanije. Oni su za jugoslavenski ustupak ponudili Jugoslaviji zaleđe Zone A, no Velebit to nije prihvatio te su pregovori prema recipročnim ustupcima napušteni.²⁵⁰

Drugi prijedlog za rješenje odnosio se na podjelu uz zonalnu granicu. Velebit je bio za tu ideju, ali je predložio manju korekciju u korist Jugoslavije kako bi Slovenci mogli izgraditi novu prugu koja povezuje Koper i Sloveniju. Nakon nekog vremena i još manjih ispravaka, Thompson i Harrison prihvatili su novu liniju. Prema tom rješenju granica bi bila pomaknuta za nekoliko kilometara zračne udaljenosti od rta Debeli rtič do rta Punta Sottile na obali, a Jugoslavija bi kao naknadu Italiji dala mali dio zemlje u Zoni B u unutrašnjosti uz zonalnu granicu.²⁵¹ Dogovor je postignut do početka svibnja u svim aspektima, osim pravnog. Jugoslavija je zahtijevala da to bude konačno rješenje, dok su Amerikanci i Britanci htjeli samo da to bude *de facto* rješenje jer bi u suprotnom Italija to mogla odbiti, no uvjerali su Jugoslaviju da to prihvati jer, što se njih tiče, to je konačno rješenje s obzirom na to da SAD i Velika Britanija ubuduće ne žele nikakve zahtjeve ni od Jugoslavije ni od Italije. Na jugoslavensko prihvatanje utjecalo je i obećanje od 20 milijuna američkih dolara te 2 milijuna funti. To je svota koja će biti iskorištena za potrebe Zone B.

Dogovor između Jugoslavije te SAD-a i Velike Britanije konačno je bio postignut pa su pregovori zapadnih sila s Italijom bili sljedeća stepenica u rješavanju tršćanskog pitanja. U veljači 1954. mijenjala se vlada u Italiji te je Pellu zamijenio Mario Scelba.²⁵² Scelba je bio pripadnik Kršćansko-demokratske stranke i bio je za rješenje prihvatljivo objema stranama da se tako konačno tenzije smire i započne prijateljska suradnja između Jugoslavije i Italije. U obzir se više nisu uzimale Tripartitna deklaracija, a odbačen je i vojni pritisak koji je bio

²⁵⁰ Novak, 451-452.

²⁵¹ Isto, 452.

²⁵² Bekić, 598.

aktualan za vrijeme vlade Giuseppea Pelle. U toj vladi talijanski ministar vanjskih poslova postao je Attilio Piccioni.

Prvog dana lipnja plan konačnog rješenja uručen je Brosiju. Taj plan sadržavao je sedam točaka. Prva se odnosila na zamjenu vojne uprave u obje zone civilnom kako talijanskom, tako i jugoslavenskom, druga se odnosila na manje korekcije zonalne granice u korist Jugoslavije, treća na očuvanje slobodne luke Trsta, četvrta na recipročna jamstva za nacionalne manjine, peta se odnosila na to da nijedna osoba neće biti progonjena zbog svojih postupaka u vezi s uspostavom STT-a, šesta se odnosi na sva preostala financijska pitanja između dviju država, a sedma na mjere za bolji odnos između Jugoslavije i Italije te olakšanje suradnje između te dvije zemlje.²⁵³

Brosio, nakon što je to prenio svojoj vladi, 12. lipnja objašnjava Harrisonu i Thompsonu stajalište svoje vlade. Izjavljuje da su zapadne sile nekada Tripartitnom deklaracijom te američko-britanskom odlukom od osmog listopada nudile puno više, no odustale su zbog jugoslavenskog pritiska. Naglasio je da Italija može prihvatiti to rješenje bez da ugrozi svoj opstanak i slobodnu demokraciju u Italiji te svoju podršku NATO paktu i Europskoj zajednici. SAD i Velika Britanija uspjele su nagovoriti Italiju da prihvati to rješenje te se dalje pregovaralo oko nekih manjih detalja. Dana 7. srpnja Brosio je predložio da Italija umjesto malog dijela zemlje u Zoni B želi da rt Punta Sottile ostane u Zoni A.²⁵⁴

Sve je manje detalja preostalo da se dogovori konačno rješenje Tršćanske krize. Najviše se pregovara oko nekih sitnih korekcija i ustupaka na jednoj i drugoj strani. Uvjeti za završni stadij pregovora stvoreni su te će od tada nadalje SAD i Velika Britanija sudjelovati kao posrednice između Jugoslavije i Italije u pregovorima. Do početka rujna Jugoslavija i Italija složile su se praktički oko svih detalja osim teritorijalnog pitanja. Nijedna se strana nije htjela odreći rta Punta Sottile. Američki predsjednik Eisenhower poslao je državnog podtajnika Roberta Murphyja u Beograd da preda Titu njegovo pismo kojim on apelira za manji teritorijalni ustupak da bi se tršćanski problem doveo do željenog rješenja. Jugoslaveni su za to našli dva alternativna rješenja. Prema prvom, granica bi bila pomaknuta neposredno južno od Punta Sottile i time bi selo Lazaret, koje se nalazi između rta Punta Sottile i rta Debeli rtič, bilo ostavljeno Jugoslaviji dok bi Italiji pripao trokut teritorija Zone B. Prema drugom rješenju granica bi bila pomaknuta još južnije između rta Punta Sottile i rta Debeli rtič te bi Lazaret bio ostavljen Italiji, koja u tom slučaju ne bi dobila dio teritorija Zone B.²⁵⁵

²⁵³ Novak, 453-454.

²⁵⁴ Isto, 454.

²⁵⁵ Isto, 455.

Murphy je 18. rujna otputovao u Rim i tamo predstavio dva alternativna rješenja Scelbi, novom talijanskom ministru vanjskih poslova Gaetanu Martinu te generalnom tajniku ministarstva vanjskih poslova Vittoriju Zoppi. Nakon nekoliko dana Talijansko vijeće ministara odlučilo se za drugo od dva ponuđena rješenja i put do konačnog rješenja time dostiže svoju završnu fazu. Još je bilo potrebno potpisati konačni sporazum do čega će uskoro doći.

VI.IV. Kraj Tršćanske krize 1954. godine

Nakon zbunjujućih i napetih deset godina nakon završetka Drugog svjetskog rata saga oko tršćanskog pitanja konačno je završila. Nakon dugih pregovora konačno je početkom listopada došlo do sporazuma. Dana 5. listopada 1954. usvojen je Memorandum o suglasnosti između Italije, Velike Britanije, SAD-a i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta. Prema tome Jugoslaviji je pripao, osim Zone B, neznatni dio Zone A, odnosno 11,5 km² dubok pojas na Miljskom poluotoku, a Italija je dobila preostali dio Zone A i sjeveroistočni ugao Zone B, odnosno prostor iznad mjesta Sacerbo.²⁵⁶ U ime Jugoslavije potpisao ga je Vladimir Velebit, a u ime Italije Manlio Brosio.²⁵⁷ Nakon toga talijanski i jugoslavenski veleposlanici potpisali su Specijalni statut koji je utvrdio međunarodne pravne standarde zaštite prava čovjeka i nacionalnih manjina te su u ime svojih vlada izmijenili nekoliko pisama. Dokumenti su objavljeni u isto vrijeme u Beogradu, Londonu, Rimu te Washingtonu.²⁵⁸

Memorandumom o suglasnosti regulirano je uspostavljanje slobodne luke u Trstu i režim malograničnog prometa.²⁵⁹ Savezno vijeće ratificiralo je Memorandum 7. listopada 1954., a zastupnici Narodne skupštine Jugoslavije jednoglasno su prihvatili Memorandum o suglasnosti 25. listopada 1954. Talijanski je senat sa 122 glasa za i 89 protiv izglasao Rezoluciju kojom je prihvatio sporazum i uputio stanovništvu Trsta „izraze vječne privrženosti i bratske pozdrave Talijanima koji žive preko demarkacijske linije“, dok je u Talijanskom parlamentu na zasjedanju 18. i 19. listopada, nakon niza incidenata i prekida sjednice, za Memorandum glasovalo 295, a protiv 265 zastupnika.²⁶⁰ SSSR je priznao Londonski memorandum te je sovjetska vlada poslala pismo UN-u kojim to obznanjuje 12. listopada. Pismom izvještava da je primila na znanje Memorandum koji je osnova za

²⁵⁶ Dimitrijević, 247.

²⁵⁷ Bekić, 652.

²⁵⁸ Mandić, 319-320.

²⁵⁹ Dimitrijević, 247.

²⁶⁰ Mandić, 320.

uspostavljanje normalnih odnosa između susjeda, Jugoslavije i Italije, te da će sporazum doprinijeti popuštanju napetosti u tom dijelu Europe.²⁶¹

Prema Memorandumu, kroz tri tjedna od inicijalizacije sporazuma, predstavnici savezničke i jugoslavenske vojne uprave trebali su provesti preliminarnu demarkaciju nove granice koja razdvaja dvije zone. Talijanska i jugoslavenska vlada trebale su odmah poslati graničnu komisiju da izvrši što precizniju graničnu demarkaciju.²⁶² Nakon završetka preliminarne demarkacije, Amerikanci i Britanci trebali su povući svoje jedinice iz Zone A sjevernije od nove granice te predati upravu nad tim teritorijem Italiji. Tako će i Italija i Jugoslavija proširiti svoju civilnu upravu svaka na svoju zonu odgovornosti. Uz to je prema sporazumu odlučeno da ni talijanska ni jugoslavenska vlada neće progoniti ni diskriminirati osobe čija je politička aktivnost u prošlosti bila povezana s rješanjem pitanja STT-a. Odlučeno je i da se osobe koje su prije stanovale na prostoru koji je sada pod talijanskom, odnosno jugoslavenskom upravom, mogu vratiti svojim starim domovima u razdoblju od jedne godine, dakle do 5. listopada 1955. godine, a u slučaju ako to ne učine, bit će im dozvoljeno da uzmu svoju prenosivu imovinu te da prenesu otplatu za neprenosivu imovinu u razdoblju od dvije godine.²⁶³

Tri su glavna problema koja su bila riješena Londonskim memorandumom. Njime je podijeljen teritorij STT-a, osigurano je da će Trst biti slobodna luka za svoje zaleđe te je dao jamstva etničkim manjinama. Italija i Jugoslavija nisu se formalno odrekle svojih zahtjeva za STT-om, no za velike sile to je bila riješena stvar. Britanska, američka i francuska vlada svaka su zasebno izdale službene izjave prema kojima u budućnosti neće podržavati zahtjeve ni Italije ni Jugoslavije za teritorijem pod suverenitetom ili upravom jedne, odnosno druge zemlje te su bile uvjerene da će međusobne probleme riješiti prijateljskim pregovorima i zajedničkim razumijevanjem.

Tito je u svom govoru u Sarajevu 6. listopada iznio da je Jugoslavija morala podnijeti određene žrtve da bude postignut sporazum, no jugoslavenska je vlada bila zadovoljna jer je sporazum doprinio konsolidaciji mira i stabilnosti u Europi. Za njega ovo nije bilo diktirano Jugoslaviji od drugih sila, već je Jugoslavija sudjelovala u potpisivanju sporazuma kao ravnopravna strana. Za Jugoslavena je sporazum bio završnog karaktera, čemu u prilog ide činjenica da su se velike sile izjasnile da neće podržavati talijanske zahtjeve ni za Zonom B, ni za Istrom, a to je učinilo nemogućim talijanske pokušaje da sami postignu granične

²⁶¹ Mandić, 321.

²⁶² Novak, 456.

²⁶³ Isto, 457.

promjene.²⁶⁴ Kad je Memorandum o razumijevanju priopćen Vijeću sigurnosti i raspodijeljen članicama UN-a, nijedna zemlja nije zatražila daljnju raspravu u vezi s tim te je prema tome dokument priznao i UN, najviše međunarodno tijelo. Dakle, velike sile i UN definitivno su smatrali da je Memorandum o razumijevanju konačno rješenje tršćanskog pitanja i da daljnjih problema neće biti.

U Italiji se smatralo da je vlada naškodila nacionalnim interesima pristavši na sporazum. Jasno je bilo da će doći do razočaranja, kad je još Pella podizao euforiju i najavljivao da će krenuti ne samo po Zonu A već i po Zonu B, što se na kraju nije obistinilo. Scelbina vlada krenula je nešto umjerenije prema rješavanju tršćanskog pitanja. Scelba je 8. listopada odgovorio na kritike talijanske desnice i ljevice. Opovrgnuo je kritike, rekao da je Italija u danim okolnostima izvojevala najbolje moguće rješenje te dobila gotovo cijelu Zonu A, uključujući četiri petine stanovništva i gospodarski najvažniji dio STT-a, dok su Talijanima pod jugoslavenskom upravom zagarantirana prava manjina. Bilo je to manje nego što je obećano Italiji Tripartinom deklaracijom, no ona prema pravnom aspektu ne bi imala nikakvu vrijednost jer ju nije prihvatio SSSR.²⁶⁵ Zapadne se sile nisu obvezale da će istjerati Jugoslavenne silom i zato je kompromis jedino pravo rješenje. Isto je bilo i s ostalim talijanskim zahtjevima. Trebao je pristanak Jugoslavije za promjene unutar STT-a. Na kraju je govorio da se Italija nije odrekla svojih zahtjeva za Zonom B jer, iako su se Saveznici odlučili za prestanak podržavanja zahtjeva i jedne i druge strane, nadaju se da će to međusobno na prijateljski način riješiti Italija i Jugoslavija.

Rasformiranje Vojne uprave STT-a u Kopru i Odreda JNA počelo je u prosincu 1954., a završeno je tijekom 1955. godine te je uslijedilo generalno smanjenje snaga JNA u zaleđu Trsta i na području zapadne Slovenije. Povlačenje angloameričkog odreda generala Wintertona iz Trsta počelo je 7. i trajalo je do 14. listopada 1954. te jugoslavenske snage 25. listopada zauzimaju manje dijelove Zone A koji su pripali Jugoslaviji. Isti dan nadležnosti civilne vlasti FNRJ proširene su na Zonu B. Dana 26. listopada u Trst su ušle talijanske vojne snage „bersaljeri“, a u luku su uplovili talijanski ratni brodovi te je grad nadlijetala formacija od 24 mlazna aviona. Tito je 21. studenog posjetio dotadašnju Zonu B i govorom u Kopru poželio dobrodošlicu u socijalističku Jugoslaviju Slovencima, Hrvatima i Talijanima s tog područja.²⁶⁶

²⁶⁴ Novak 460.

²⁶⁵ Isto, 462-463.

²⁶⁶ Dimitrijević, 247-248.

Tršćanska je kriza završila te je država STT prestala postojati i spor je oko Trsta završio, no ni Jugoslavija ni Italija nisu se formalno odrekle svojih prava na teritorij koji je sačinjavao STT. Granična pitanja između Jugoslavije i Italije konačno su riješena 10. studenog 1975. godine.²⁶⁷ Tada je u gradu Osimu pokraj Ancone između talijanske i jugoslavenske vlade potpisan Ugovor o definitivnom rješenju graničnih i drugih pitanja između Italije i Jugoslavije. Time su talijansko-jugoslavenski sporovi trebali biti riješeni. Sporazumom je konačno utvrđena granica, a regulirana su i pitanja državljanstva, imovine i socijalnog osiguranja te prava manjina.²⁶⁸

²⁶⁷ Mikolić, 373.

²⁶⁸ Goldstein, 580.

VII. ZAKLJUČAK

Kraj Drugog svjetskog rata i početak hladnog rata su na jugu odnosno jugoistoku Europe bili u znaku tršćanskog pitanja. U tom gradu i luci živjelo je većinsko talijansko stanovništvo, no u njegovoj okolini većinu je činilo slovensko stanovništvo. Upravo prostor Trsta i njegove okolice postao je nakon završetka rata poprište sukoba između Jugoslavije i Italije, zemalja koje su svoja granična pitanja još od kraja Prvog svjetskog rata imala neriješena, pa je granični spor oko Trsta ubrzo prerastao u Tršćansku krizu. Spor oko Trsta protegnuo se kroz cijelo prvo desetljeće nakon završetka Drugog svjetskog rata, predstavljajući jednu od prvih kriznih situacija na samom početku hladnog rata.

Trst i njegova okolica bili su oslobođeni početkom svibnja 1945. i tamo su jugoslavenski partizani nakon njegova oslobođenja nastojali uspostaviti svoju vlast politikom svršenog čina, što je bilo primjenjivano u ostalim dijelovima Jugoslavije. Partizanima su se ispriječili zapadni saveznici, a Jugoslavija nije dobila podršku SSSR-a kakvoj se nadala pa je Jugoslavenska armija bila primorana na povlačenje s teritorija Trsta i njegove okolice. Time su odnosi između Jugoslavije i zapadnih saveznika, prije svega Velike Britanije i SAD-a, bili narušeni. To je naznačilo početak poslijeratnih problema za Jugoslaviju. Jugoslavija je u tom čitavom razdoblju držala jake vojne snage na tom prostoru jer je postojala mogućnost da bi se sukob sa Zapadom mogao dogoditi upravo na tom teritoriju. Sporni teritorij bio je podijeljen na dvije zone, na kojima je organizirana saveznička, odnosno jugoslavenska vojna uprava, što je bilo privremeno rješenje do Mirovne konferencije u Parizu 1946. godine. Na toj konferenciji dogovoreno je da će se formirati država Slobodni Teritorij Trsta nakon potpisivanja mirovnog ugovora s Italijom u veljači 1947. godine, koja se trebala sastojati od Zone A pod Savezničkom vojnom upravom, odnosno Zone B pod Vojnom upravom Jugoslavenske armije. Ta je država zamišljena kao tampon-država i njezin definitivni status trebao je tek biti riješen. Iako se mislilo da se nastankom STT-a problemi oko Trsta provode brže kraju, nastanak STT-a samo je produbio krizu i povećao napetost na spornom teritoriju.

S obzirom da su zapadni saveznici ti koji su stali na put jugoslavenskim teritorijalnim aspiracijama vezanim uz Trst i njegovu okolicu, u Jugoslaviji je u prvim poslijeratnim godinama vladalo snažano antizapadnjačko raspoloženje. Između savezničkih i jugoslavenskih vojnika je na spornom teritoriju vladala netrpeljivost. Diplomatski odnosi Jugoslavije sa zapadnim silama su bili loši, a pogotovo su se zaoštrili donošenjem Tripartitne deklaracije od strane zapadnih sila u proljeće 1948. godine čime su se izjasnile za vraćanje područja STT-a pod talijansku vlast. Na granici između Zone A i Zone B STT-a došlo je do

raznih incidenata te vojni sukob nije bio nemoguć. Jugoslavija je kroz čitavo razdoblje Tršćanske krize u blizini granice s STT-om, odnosno Italijom, držala jake vojne snage. Diplomatski sukob oko spornog teritorija izrazito je zaoštrio odnose između Jugoslavije i Italije. Ni Jugoslavija ni Italija nisu bile voljne popustiti jedna drugoj kad je u pitanju bio STT. Jugoslaviji na ruku nije išlo ni pogoršanje odnosa sa zapadnim silama, a nakon Rezolucije Informbiroa u lipnju 1948. godine prekinuti su jugoslavensko-sovjetski odnosi te Jugoslavija više nije imala dobar odnos ni s Istočnim blokom. Iako se tada nalazila sama između dva zaraćena bloka na početku hladnog rata, Jugoslavija nije posustajala te se i dalje pokušavala održati u takvoj izrazito teškoj situaciji i nije odustajala od tršćanskog teritorija.

Jugoslavensko udaljavanje od SSSR-a potaknulo je zapadne sile na poboljšanje odnosa. Jugoslaviji je to išlo na ruku te se primanjem ekonomske i vojne pomoći početkom pedesetih godina dvadesetog stoljeća uspjela izvući iz teške situacije nastale nakon razilaženja sa SSSR-om. Tenzije između Jugoslavije i Zapada su se u to vrijeme smanjile te je Jugoslavija početkom pedesetih godina dvadesetog stoljeća imala puno bolji odnos sa Zapadom. Poboljšanje odnosa sa Zapadom donijelo je Jugoslaviji korist i kod rješavanja tršćanskog pitanja. S obzirom na to da je Jugoslavija prije razilaženja bila jedan od glavnih saveznika SSSR-a, zapadnim je silama njihovo razilaženje išlo na ruku jer su nastojale spriječiti širenje utjecaja SSSR-a, posebice u Europi. Zapadne sile tada su pokazivale veći interes za jugoslavenskim zahtjevima i bile su spremne više joj pomoći. Tada se Jugoslavija našla u puno boljem položaju na međunaordnom planu nego što je bila nekoliko godina ranije i kao takva bila je u mnogo boljoj poziciji u pregovorima oko Trsta. Jugoslavija je u to vrijeme kao socijalistička zemlja sklopila Balkanski pakt (1953.) s Grčkom i Turskom, od 1952. godine zemljama NATO saveza, što govori o tome koliko se Jugoslavija približila Zapadu. Balkanski savez bio je presedan u vrijeme blokovske podjele svijeta zbog razlika u ideološko-političkom sustavu njegovih pripadnika. Iako je takav savez uglavnom imao pozitivan odjek na međunarodnom planu, opstanak Balkanskog saveza našao se na kušnji zbog talijansko-jugoslavenskih odnosa. Naime, Grčka i Turska su se kao članice NATO saveza obvezale pomoći Italiji u slučaju vojnog sukoba, dok su prema Balkanskom paktu isto bile nužne učiniti i za Jugoslaviju. U vrijeme sve oštrijih jugoslavensko-talijanskih odnosa, to je otežavalo održavanje Balkanskog pakta.

Italija je bila svjesna jugoslavenskog približavanja Zapadu te je nastojala izvršiti pritisak na zapadne sile da udovolje njezinim zahtjevima. Prije svega se tražilo provođenje odredbi Tripartitne deklaracije iz ožujka 1948., kojom su se SAD, Velika Britanija i Francuska izjasnile za ustupanje Zone A STT-a Italiji. Talijanski je pritisak urodio plodom te

su vlade SAD-a i Velike Britanije 8. listopada 1953. godine priopćile da predaju Zonu A na upravu Italiji, što je izazvalo ogromno negodovanje Jugoslavije, za koju je to bio težak udarac nakon približavanja Zapadu, a to je naznačilo i kulminaciju Tršćanske krize. Odnos između Jugoslavije i Italije toliko se zaoštrio da je gotovo došlo do oružanog sukoba između te dvije zemlje. I jedna i druga premjestile su jake vojne snage prema granici sa STT-om. Usto, došlo je do ogromnih demonstracija kako u Trstu, tako i u većim gradovima Jugoslavije i Italije. Do kraja godine stanje se smirilo te su početkom iduće godine započeli pregovori o konačnom rješenju tršćanskog pitanja u kojima su uz Jugoslaviju i Italiju kao posrednice sudjelovale SAD i Velika Britanija. Uz manje ustupke Jugoslavije Italiji i obrnuto sporazum je zaključen i Tršćanska kriza završila je donošenjem Londonskog memoranduma 5. listopada 1954. godine između Jugoslavije, Italije, SAD-a i Velike Britanije. Rješenje tršćanskog pitanja time je došlo svojem kraju, a definitivna regulacija graničnih pitanja između Jugoslavije i Italije dogovorena u Osimu u studenom 1975. godine.

Tršćansko je pitanje imalo veliku važnost za Jugoslaviju. Moguće je bilo da će zbog toga Jugoslavija odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata započeti novi vojni sukob. Sukob oko Trsta dao je naslutiti početak hladnog rata, a sam se Trst nalazio na granici koja je dijelila dva zaraćena bloka. Razdoblje Tršćanske krize bilo je jedno izrazito burno razdoblje za Jugoslaviju i uvelike je uvjetovalo vanjsku politiku Jugoslavije u prvom desetljeću poslijeratnog razdoblja te je ujedno predstavljalo jedno od prvih sukoba u hladnoratovskom razdoblju. Jugoslavija je u tom razdoblju uvijek bila spremna obraniti svoj teritorij u slučaju da dođe do vojnog sukoba, no bila je spremna te je još više pokazivala želju za tim da tršćansko pitanje riješi mirnim putem pregovorima s Italijom kako bi se pronašlo najbolje rješenje za obje suprotsavljene strane. Iako se u trenucima činilo da će pritisak pod kojim se Jugoslavija našla tijekom krize, s obzirom na to da se nalazila sama između Istoka i Zapada, rezultirati njezinim povlačenjem te prepuštanjem možda i čitavog teritorija STT-a Italiji, to se nije dogodilo. Pri kraju Tršćanske krize međunarodni se položaj Jugoslavije poboljšao, a ona je nastavila tražiti svoj put ne vezujući se ni za jedan od blokova koji su podijelili svijet u tom razdoblju.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura:

- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990.
- Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949.1955.* Zagreb: Globus 1988.
- Dimitrijević, Bojan. *Bitka za Trst 1945.-1954.* Zagreb: Hrvatska povijest, 2014.
- Dukovski, Darko. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. Stoljeća (1918.-1947.).* Zagreb: Leykam international, 2010.
- Dukovski, Darko. *Istra: kratka povijest dugog trajanja.* Pula: Nova Istra, 2004.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest.* Zagreb: Novi Liber, 2008.
- Jakovina, Tvrтко. *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.* Zagreb: Profil International: Srednja Europa, 2003.
- Jelić, Ivan. *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941.-1945.* Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije.* Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 1998.
- Mikolić, Mario. *Istra 1941-1947.: Godine velikih preokreta.* Zagreb: Barbat, 2003.
- Milanović, Božo. *Istra u dvadesetom stoljeću: 2. Knjiga.* Pazin: Josip Turčinović d.o.o., 1996.
- Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije s velikim silama 1943.-1947.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Novak, Bogdan C., *Trieste, 1941-1954: The Ethnic, Political and Ideological Struggle.* Chicago: The University of Chicago Press, 1970.

Znanstveni članci:

- Mandić, Davor. *Od Ugovora o miru do Londonskog memoranduma (rujan 1947. – listopad 1954.) : I. Dio // Nova Istra.* 43, 1-2 (2011.), str. 233-263.
- Mandić, Davor. *Od Mirovnog ugovora do Londonskog memoranduma (rujan 1947. – listopad 1954.): II. Dio // Nova Istra.* 44, 3-4 (2011.), str. 307-322.

Izvori:

- Borba.* Zagreb, 1953.